

Spis treści

Spis treści	1
Zwyczajowe zasady zwiedzania obiektów historycznych.....	2
Ochrona zabytków.....	2
Sztuki piękne a sztuki plastyczne	4
Architektura.....	4
Podpora architektoniczna	5
Porządki architektoniczne	5
Okresy i style w architekturze	6
Sztuka antyczna	6
Sztuka wczesnochrześcijańska (starochrześcijańska)	7
Sztuka bizantyjska	7
Renesans karoliński, ottoński i sztuka przedromańska	7
Średniowiecze	8
Romanizm.....	8
Gotyka	9
Czasy nowożytne	10
Renesans	10
Palladianizm	11
Manieryzm.....	11
Barok	11
Regeneja	13
Rokoko.....	13
Klasycyzm	13
Empire	14
Romantyzm.....	14
Historycyzm.....	15
Secesja	15
Ekspresjonizm	16
Nowoczesność	16
Historia architektury na przykładzie Pomorza Wschodniego	16
Do XII wieku	17
Średniowiecze	17
I Rzeczpospolita.....	18
Wiek XIX i XX.....	19
Architektura ludowa.....	20
Lokacja miast i wsi	20
Budownictwo obronne	21
Siedziby miejskie i pańskie.....	21
Architektura sakralna	22
Budownictwo wiejskie.....	23
Latarnie morskie	23
Słowniczek architektoniczny.....	23
Przykładowe pytania egzaminacyjne	27

Zwyczajowe zasady zwiedzania obiektów historycznych

Na trasę wędrówki warto wyruszyć z pełnym zasobem wiedzy o regionie, przez który ona przebiega. Można na przykład zapoznać się z opisami miejscowości i zabytków architektury dostępnymi w przewodnikach.

Po przybyciu na miejsce będziemy więc zwiedzać kolejno wybrane obiekty. Zwiedzając zabytki architektury sakralnej musimy uszanować religie i uczucia wiernych. Trzeba postępować tak, aby nikogo nie urazić. Wchodząc do budynków zabytkowych lub muzealnych konieczna jest cisza oraz przestrzeganie obowiązujących w nich przepisów. Dużej subtelności wymaga się od turysty zwiedzającego zamieszkałe obiekty zabytkowe jeśli tego rodzaju zwiedzanie zakłóca życie prywatne mieszkańców. W tych wypadkach należy ze spokojem i możliwie szybko przejść przez pomieszczenia, przepraszać i dziękując za pozwolenie obejrzenia architektury zabytku.

Jeśli dany obiekt jest zamknięty należy dowiedzieć się kto jest jego opiekunem i tylko po otrzymaniu zezwolenia i ewentualnych kluczy można go obejrzeć. Samowolne zwiedzanie nie udostępnionego czy zamkniętego zabytku np. architektury, nawet gdyby to była ruina, może podlegać karze podobnie jak uszkodzenie zabytku czy zaśmiecenie pomieszczeń.

Poznanie danego regionu nie musi ograniczać się do poznawania jedynie obiektów historycznych. Krajoznawstwo daje także okazję do naocznego zwrócenia uwagi na bieżące zjawiska środowiskowo-socjologiczne i gospodarcze.

Ochrona zabytków

Dużą popularnością wśród turystów cieszą się te regiony, które mogą poszczycić się obiektami, mającymi wartości historyczne, artystyczne, naukowe itp.

Należą do nich, m.in. dzieła budownictwa i architektury, obiekty etnograficzne, archeologiczne, dzieła sztuk plastycznych, pamiątki historyczne. Spośród tak wielu dóbr kultury, każdy turysta zależnie od swoich zainteresowań, może wybrać i obejrzeć te, które mu odpowiadają.

W każdym kraju ochronie podlegają wszystkie wartościowe wytwory człowieka, z czasem określane mianem zabytków. Zabytek to nie tylko dzieło architektury, budownictwa, ale również dzieło sztuki plastycznej, pamiątka historyczna, archeologiczna, etnograficzna, okazy przyrodnicze, materiały biblioteczne i archiwalne, kolekcje i zbiory muzealne. Wszystkie wymienione dobra kultury są odnawiane i w określony sposób udostępniane społeczeństwu.

Wszystkie zabytki są objęte ochroną prawną oraz opieką konserwatorską. W ten sposób zabezpiecza się je przed zniszczeniem i dewastacją. Turysta zwiedzając je, powinien pamiętać o ich znaczeniu oraz wartości dla kultury narodowej czy ogólnoswiatowej i przestrzegać obowiązujących przepisów.

W Polsce właściwie ochrona zabytków datuje się od XVIII w. kiedy to powstają liczne towarzystwa, zajmujące się tymi problemami. Dla przykładu można wymienić Komitet Archeologiczny w Krakowie (1850 r.) i Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa (1897 r.). W końcu XIX w. powołano pierwszy na naszych ziemiach urząd konserwatora dla Galicji Zachodniej. W 1918 r. wydano pierwszy akt prawny o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, co było wynikiem ogromnego zniszczenia zabytków, jakie dokonało się podczas pierwszej wojny światowej. Po drugiej wojnie światowej w 1945 r. powołano naczelną Dyрекcję Muzeów i Ochrony Zabytków, a we wszystkich województwach utworzono urzędy wojewódzkich konserwatorów zabytków. Od 1951 r. datuje się działalność Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, które ma za zadanie zabezpieczenie i odbudowę cennych zabytków architektury. W 1962 r. powołano Ośrodek Dokumentacji Zabytków, który dokonał ich weryfikacji.

Obiekty zabytkowe o szczególnej wartości dla kultury narodowej (artystycznej, historycznej, naukowej) podlegają również specjalnej ochronie i prawu międzynarodowemu. Najwartościowsze dla kultury polskiej zabytki architektury zostały zaliczone do najwyższej światowej klasy.

Ochrona dóbr polega ma zabezpieczeniu ich przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, na zapewnieniu warunków trwałego zachowania, na ich konserwacji, restauracji lub odbudowie opartej na zasadach naukowych. Sprawami tymi zajmuje się Ministerstwo Kultury i Sztuki poprzez Zarząd Muzeów i Zabytków oraz wojewódzkich (miejskich) konserwatorów zabytków.

Państwo objęło ustawową ochroną tysiące zabytków, różnych rodzajów i o różnej wartości naukowej i historycznej, a także o różnym stanie technicznym. Są to, m.in. warownie, budowle sakralne, pałace, ratusze, kamienice itd., a także m.in. chaty, dworki, karczmy, młyny i wiatraki...

Ryc.1 Przez setki lat instytucje religijne dominowały w życiu kulturalnym człowieka. Dla przykładu budynki takie jak ta katedra na rycinie obok górowały przez długie lata nad swoim otoczeniem. Dziś współczesne biurowce wyrastają ponad inne budynki a siedziby firm i międzynarodowych korporacji znajdują się wyżej niż jakikolwiek kościoły. Jednakże gdy wędrujemy po szlakach turystycznych najcenniejszymi zabytkami i perełkami kultury jakie napotkamy będą z pewnością obiekty sakralne.

Pod ochroną ustawową znajdują się m.in.:

zabytki budownictwa, urbanistyki i architektury, np. historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli, parki i ogrody dekoracyjne, budowle i ich wnętrza;

Liczba zarejestrowanych zabytków architektonicznych jest ogromna (ok. 36 tys.). Za najbardziej wartościowe uznano te, które mają szczególne znaczenie i wartość w skali kultury światowej. Warto znać najcenniejsze zabytki architektury i budownictwa w Polsce, które są zaliczone do obiektów o najwyższej wartości artystycznej, historycznej i naukowej w skali światowej. W Polsce jest ich ok. 70.

zabytki historyczne, jak np. pola bitew, miejsca upamiętnione walkami o niepodległość, obozy zagłady oraz inne budowle i przedmioty związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi lub działalnością instytucji i wybitnych postaci historycznych;

Uwagę turystów zwracają również rozsiane po Polsce miejsca walk i męczeństwa narodu polskiego, związane z chwałą oręża polskiego oraz martyrologią narodu w czasie II wojny światowej.

Koordinacją opieki na nimi zajmuje się powołana ustawą Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa.

zabytki etnograficzne, jak typowe układy zabudowy osiedli wiejskich i budowle wiejskie, szczególnie charakterystyczne oraz wszelkie urządzenia, narzędzia i przedmioty będące świadectwem gospodarki, twórczości artystycznej, pojęć, obyczajów i innych dziedzin kultury ludowej;

Turystów interesuje również tradycyjna kultura ludowa. W Polsce istnieją różne grupy etniczne, które wykształciły odrębną kulturę, obyczaje, język. Atrakcyjność kultury ludowej polega, m.in. na możliwości poznania dawnych strojów, pieśni, obrzędów nie spotykanych w innych regionach. Interesujące jest także oryginalne budownictwo ludowe. Na obszarze całego kraju znajdują się ośrodki kultury ludowej, w których kultywuje się, oparte na tradycjach historycznych, zwyczaje.

zabytki techniki i kultury materialnej, jak stare kopalnie, warsztaty, budowle, konstrukcje, urządzenia, środki transportu, maszyny, narzędzia, instrumenty naukowe i wyroby szczególnie charakterystyczne dla dawnych i nowych form gospodarki, techniki i nauki, gdyż są unikatami lub wiążą się z ważnymi etapami postępu technicznego.

Zupełnie osobliwą grupę zabytków stanowią stare zakłady przemysłowe. Wymienia się 750 takich zabytków techniki, które wprost zaskakują światowym poziomem technicznym. Na przykład, ogrom prac wykonanych w kopalni soli w Wieliczce, porównywalny jest z pracami przy budowie piramidy Cheopsa. A Staropolski Okręg Przemysłowy? Już w XVI w. pracowały tu wysokie piece hutnicze. W roku 1782 było ich 22!

Natomiast w muzeach oraz tzw. punktach muzealnych i izbach pamięci zgromadzono ok. 7,5 miliona zabytkowych eksponatów.

Najwięcej przedmiotów zabytkowych znajduje się w muzeach, od archeologicznych, poprzez cenne dzieła sztuki do wytworów współczesnej i dawnej myśli technicznej. W Polsce mamy około 300 muzeów, w tym muzea sztuki, historyczne, biograficzne, techniczne, i przyrodnicze.

Bardzo ciekawe są muzea skansenowskie. Tu ciekawostka: pierwszy polski skansen został założony we Wdzydzach w roku 1906 (tj. jeszcze pod zaborem pruskim) w zaledwie 15 lat po powstaniu pierwszego na świecie skansenu w Szwecji. Obecnie jest 25 takich muzeów poświęconych głównie zbiorom etnograficznym.

Sztuki piękne a sztuki plastyczne

Termin sztuki plastyczne obejmuje: architekturę, rzeźbę, malarstwo, grafikę, zdobnictwo, rzemiosło artystyczne. Jeśli do tych dziedzin dodamy literaturę, poezję i muzykę, będziemy wówczas mówić o sztukach pięknych.

Historia sztuki zajmuje się sztukami plastycznymi, w których kształtując m.in. przestrzeń czy płaszczyznę, oddziałuje się głównie na zmysł wzroku bryłą, linią, kolorem, plamą, światłem, fakturą itd. Są to jakości optyczne, coraz częściej mówi się jednak również o jakościach *haptycznych* – wartościach dotykowych. Historia sztuki opiera się na opisie, analizie, interpretacji dzieł sztuki – zabytków, a także na przekazach i dokumentach piśmienniczych.

Architektura

W węższym znaczeniu tego terminu jest to ukształtowanie budowli pod względem funkcjonalnym, konstrukcyjnym i plastycznym. Jeżeli zabraknie tego ostatniego czynnika, mamy do czynienia raczej z *budownictwem*. Rozróżniamy architekturę świecką (zamki, pałace, ratusze, kamienice, sukienice itd.) oraz architekturę sakralną (świątynie, kościoły, cerkwie, synagogi, klasztory, kaplice itd.).

Podpora architektoniczna

Do podpór architektonicznych zaliczamy: słup, filar, kolumnę, pilaster, liznę, kariatydę, atlanty, hermę. Niektóre z nich mają często charakter dekoracyjny (np. lizena czy pilaster), pełniący funkcję podziału ściany.

Słup – pionowy wolnostojący element konstrukcyjny dźwigający o przekroju czworokątnym, okrągłym lub wielokątnym. Słup posiadający głowicę i rzut kolisty zwie się kolumną, a o rzucie kwadratowym lub wielokątnym – filarem.

W architekturze gotyckiej występuje filar wiązkowy, zespolony konstrukcyjnie ze służkami (służka – smukły pionowy element o przekroju pół- i ćwierćwałka, będący przedłużeniem żebra sklepiennego i przechodzący na filar lub przyporę). Słup drewniany zwie się słupieniem.

Pilaster – płaski filar „wbudowany” w ścianę. Lizena – płaski, pionowy pas muru występujący z jego lica (w odróżnieniu od pilastra bez głowicy, bazy). Kariatyda – podpora w kształcie (ubranej) postaci kobiecej, występująca często w porządku jońskim. Atlant – podpora w kształcie postaci męskiej. Herma- czworokąt słup zwężający się ku dołowi i zwieńczony głową lub popiersiem Hermesa (stąd nazwa).

Porządki architektoniczne

Dorycki – przysadzista kolumna żłobkowana, nie posiada bazy i spoczywa na stylobacie (ostatnim stopniem podstawy). Głowica składa się z echinusa i abakusa. Belkowanie posiada gładki (nieozdobny) architrav (najniższa część belkowania) i charakterystyczny fryz, którego tryglify umieszczone są dokładnie na osiach kolumn i interkolumniów, a pomiędzy nimi znajdują się metopy. Belkowanie wieńczy gzyms, na którym spoczywa dwuspadowy dach, w elewacjach szczytowych tworzący dwa tympanony. Jest to porządek surowy, pełen powagi, rygorystyczny, a zarazem monumentalny. Porządek dorycki, stosowany w budowlach rzymskich (porządek rzymsko-dorycki), różni się od doryckiego większą smukłością nie żłobionych kolumn i dekoracyjnością szczegółów (przykłady: herajon w Olimpii, Świątynia Posejdon w Paestum).

Joński – kolumny, w odróżnieniu od porządku doryckiego, posiadają bazy, trzony są żłobkowane (krawędzie tępo ścięte), głowice mają charakterystyczne woluty – zwane też ślimacznicami. Architrav (najniższa część belkowania) podzielony jest uskokowo na 2 lub 3 części, fryz zdobiony jest często ciągłą dekoracją płaskorzeźbioną (antropomorficzną, zoomorficzną, floralną, geometryczną itd.), gzyms wieńczący jest silnie wysunięty, a tympanon niższy niż w świątyni doryckiej. Jest to porządek elegancki i ozdobny, swobodny, miękki, liryczny (przykłady: Artemizjon w Efezie, Herajon na wyspie Samos).

Koryncki – jest smuklejszy od jońskiego. Posiada odmienną głowicę w formie kielicha, z motywem liścia akantu. Ozdobny, rozczłonkowany gzyms z motywem podtrzymujących konsolk lub modylionów, posiada od spodu kasetony, wypełnione rozetami. Porządek joński i koryncki, stosowany w czasach rzymskich (rzymsko-joński i rzymsko-koryncki), w zasadzie nie odbiega od hellenistycznych wzorów; posiada jedynie bogatszą dekoracyjność detali.

W architekturze rzymskiej występują jeszcze:

Etruski – zwany (od czasu renesansu) tokańskim – zbliżony do doryckiego, o gładkim trzonie, ustawionej na bazie kolumny.

Porządek kompozytowy – wyróżnia się głowicą, łączącą ślimacznice, jońskie i korynckie liście akantu, o architrawie dzielonym na dwa pasy z charakterystycznymi elementami dekoracyjnymi.

Wymienione porządki stosowane były w architekturze europejskiej do końca XIX w., zwłaszcza w okresach wzmagających się tendencji klasycystycznych (np. w history(cy)zmie).

Porządek spiętrzony to występowanie w kilkukondygnacyjnych budowlach w układzie chronologicznym porządków: doryckiego lub tokańskiego, jońskiego i korynckiego (każda kondygnacja w innym porządku).

Wielki porządek (zw. kolosalnym) – kolumny lub pilastry przebiegają przez więcej niż jedną kondygnację.

Mały porządek – pilastry lub kolumny występują tylko w jednej kondygnacji.

Okresy i style w architekturze

Przy omawianiu okresów i stylów w architekturze pominiemy sztukę antyczną, starochrześcijańską, bizantyjską, renesans karoliński i ottoński oraz sztukę przedromańską - wspomniemy poniżej jedynie podziały i wymienimy najważniejsze ich elementy, mające decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju sztuki (przede wszystkim europejskiej). Następnie zaczniemy przegląd stylów od drugiego tysiąclecia, czyli od sztuki romańskiej.

Sztuka antyczna

Sztuka antyczna – cywilizacja grecko-rzymska, rozwijająca się na obszarze basenu Morza Śródziemnego od końca II tysiąclecia p.n.e. aż do upadku cesarstwa rzymskiego w roku 475, w szerszym znaczeniu także twórczość artystyczna Egiptu, Bliskiego Wschodu, Mezopotamii itd. – szczególnie ważna dla rozwoju kultury europejskiej.

Antyczna sztuka grecka:

Kultura czysto grecka – helleńska: „okres ciemny” – XII – X w p.n.e.; okres archaiczny – IX – VI w p.n.e.; okres klasyczny – V-IV w. p.n.e. (od zwycięstwa Greków nad Persami pod Salminą w 480 roku, a śmiercią Aleksandra Wielkiego w 323 roku).

Okres hellenizmu – sztuka hellenistyczna – IV – I w p.n.e. (śmierć Aleksandra Wielkiego 323 r; początek panowania Oktawiana Augusta 30 r. p.n.e.; okres rzymski (I-IV w.): okres republikański, okres cesarski.

Sztuka antyczna to przede wszystkim dążenie do harmonii, równowagi, przejrzystości układów i prostoty kompozycyjnej.

Najważniejsze osiągnięcia sztuki greckiej to: porządki architektoniczne, antyczna świątynia, propyleje – reprezentacyjna brama (na planie prostokąta z kolumnadą i nieparzystą liczbą przejść, prowadząca do świętego okręgu ze świątyniami, np. propyleje w Atenach na Akropolu – 432 p.n.e.), teatr, stadion, gimnazion, palestra, hipodrom, odeon, rozkwit urbanistyki, zakładanie miast (pn. Priene w Azji Mniejszej) z rynkiem (zw. agorą) i inne.

Największy wkład Rzymian w rozkwit architektury to zastosowanie na szeroką skalę: łuku, kopuły i sklepienia (np. Panteon w Rzymie), wprowadzenie łuku triumfalnego (jedno- i trójprzelotowego) oraz w dziedzinie urbanistyki zakładanie nowych miast z forum (np. Forum Romanum), gdzie nierzadko rozmach dyktowały potrzeby wojskowe. Powstawały zatem drogi (np. via Appia), dukty, mosty, wspaniałe akwedukty, także budynki użyteczności publicznej, jak: termy, amfiteatry (np. Coloseum), cyrki, bazyliki handlowe, antyczny dom rzymski, rzymski dom wielorodzinny (insula), monumentalne, kamienne grobowce w kształcie ostrosłupa na kwadratowej podstawie i inne.

Dorobek innych kultur, np. z Egiptu: piramidy (Dżesera z II dynastii Sakkara, schodkowe; Cheopsa, Chefrena i Mykerynosa z IV dynastii w Giza), obelisk – słup kamienny zwężający się ku górze i ścięty piramidalnie, ustawiony w postumencie, symbolizuje zastygły promień słońca – był w Egipcie symbolem kultu słońca (kultu solarne). W sztuce europejskiej stosowany od czasu renesansu jako element zdobniczy (np. w formie sterczyn).

Sztuka wczesnochrześcijańska (starochrześcijańska)

Wczesnochrześcijańska (starochrześcijańska) sztuka lub tzw. antyk chrześcijański dzieli się na dwa okresy. Pierwszy od początków chrześcijaństwa do ogłoszenia edyktu mediolańskiego przez Konstantyna Wielkiego w 313r., zwany (we Włoszech) katakumbowym; drugi „powszechny” – kultu publicznego od 313r. Następuje wówczas szybki rozwój architektury sakralnej: bazylik, służących do pomieszczenia gminy chrześcijańskiej, pełniących funkcję kościołów biskupich (Lateran) lub tzw. bazylik cmentarnych, poświęconych kultowi męczenników (bazylika św. Piotra w Rzymie). Szczególnie znaczenie mają tu kościoły powstałe w Palestynie, związane z wydarzeniami z życia Jezusa Chrystusa – bazyliki: Narodzenia Chrystusa w Betlejem i św. Grobu z rotundą Zmartwychwstania –Anastasis w Jerozolimie.

Wykształca się typ centralnych budowli kultowych: baptysteria (m.in. ortodoksów w Rawennie), mauzoleów (córki Konstantyna w Rzymie), memoriów (czyli budowli stawianych na miejscach szczególnych zdarzeń) i martyriów, w których znajdowały się relikwie męczenników.

W budownictwie sakralnym występowały odrębności lokalne: Bliski Wschód – budowle z kamienia, często sklepiane; w Syrii – bazyliki o trójdzielnej części wschodniej i dwiema wieżami od zachodu; W Mezopotamii kościoły miały nawę szerszą niż dłuższą; w Azji Mniejszej – świątynie na rzucie krzyża greckiego z kopułą na skrzyżowaniu. Strona zewnętrzna tych świątyń była skromna, natomiast wnętrze bogate, pełne mozaik. Świątynia była symbolem Civitas Dei.

Sztuka bizantyjska

Sztuka bizantyjska – efekt ewolucji kultury hellenistycznego Wschodu w zetknięciu z kulturą chrześcijańską i rzymską. Wyróżniamy trzy okresy: pierwszy – od założenia Konstantynopola (ok. 330) do końca obrazoburstwa 843 – w tym czasie zawiera się „złoty wiek” Justyniana (536-565) – świątynia Mądrości Bożej – Hagia Sophia (532-537) w Konstantynopolu; drugi – planowanie dynastii macedońskiej i Komnenów, do zajęcia Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 r., trzeci – zwany renesansem Paleologów – od odzyskania stolicy w 1261 r. do zdobycia jej przez Turków w 1453 r. (Dwa ostatnie zwane są też okresami deuterobizantyjskimi.)

Architektura, to przede wszystkim bazyliki z atrium (np. w Rawennie m.in. San Apolinare in Classe, pocz. VI w.), później przeważa plan centralny i sklepienia kopułowe. Przesklepienie dużych przestrzeni z zastosowaniem licznych prześwitów, arkad, wnęk, prowadzi do dematerializacji masy budynku, co podkreślają jeszcze malowidła i mozaiki organicznie związane z architekturą. Typ architektury cerkiewnej ukształtował się pod wpływem budownictwa bizantyjskiego.

Renesans karoliński, ottoński i sztuka przedromańska

Sztuka przedromańska – to pierwsze odrodzenie form antycznych w sztuce, trwające od drugiej połowy VIII w. do połowy IX w. Najważniejszą budowlą tzw. renesansu karolińskiego, jest kaplica pałacowa w Akwizgranie cesarza Karola Wielkiego (742-814), założona na planie centralnym, nawiązująca do tradycji bizantyjskiej z okresu Justyniana (do kaplicy w Rawennie), skąd cesarz przywiózł tzw. „spoiwa”, czyli gotowe kolumny, by w ten symboliczny sposób nawiązać do tradycji cesarskich. Inne budowle to Hala w Lorsch oraz nie istniejący kościół Saint Riquier koło Abbeville (w pñ. Francji), zwany Centulą. Reprezentuje on nowy typ trójnawowej bazyliki z dwoma transeptami, zapowiadający budownictwo romańskie.

„Ottoński Renesans” – obejmuje okres panowania dynastii ottońskiej (919- 1024) na terenie cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego. Formy zapożyczone z antyku ulegają artystycznemu przetworzeniu w zetknięciu z tradycją miejscową i bizantyjską. Ośrodkami są Hildesheim (kościół św. Michała), Reichenau, Kolonia.

Sztuka przedromańska obejmuje okres wczesnego średniowiecza aż do ostatecznego ukształtowania się w XI w. sztuki romańskiej. W skład jej wchodzi: sztuka przedkarolińska (V-VIII w.), sztuka karolińska (druga połowa VIII-IX w.), sztuka pokarolińska, równoznaczna na terenie cesarstwa ze sztuką ottońską.

W Lombardii i Toskanii w VIII i IX w., Dalmacji i Katalonii w X w., w Prowansji, Sabaudii i Szwajcarii romańskiej, a następnie w Alzacji i Nadrenii w XI w. rozwinęła się tzw. pierwsza sztuka romańska – budowle z kamienia łupanego lub z podłużnych ciosów, ściany zewnętrzne rozczłonkowane za pomocą nisz, lizen, ślepych arkad i fryzów arkad(k)owych, a w Katalonii i Lombardii stosowano sklepienia kolebkowe.

Średniowiecze

Romanizm

Romanizm – (styl romański, panujący od XI do końca XIII w. w Polsce), jest pierwszą wielką formacją stylistyczną dojrzałego średniowiecza. Źródła stylu romańskiego tkwią wprawdzie w cywilizacji rzymskiej, co podkreśla sama nazwa, ale sztuka romańska przetwarzając twórczo antyczne wzory, wyrosła również z doświadczeń sztuki bizantyjskiej i przedromańskiej, karolińskiej, pokarolińskiej, ottońskiej i częściowo także sztuki islamu. Była to w przeważającej mierze sztuka sakralna.

Charakterystyczną cechą architektury romańskiej jest jej obronność. Główne typy architektury to kościoły zakonne (benedektyńców i cystarów) z zabudowaniami klasztorными, także tzw. kościoły pielgrzymkowe, kolegiaty i kościoły parafialne o rzutach centralnych (kolistych, wielobocznych), częściej jednak podłużnych – krzyża łacińskiego.

Materiałem jest kamień (piaskowiec, wapń, granit, marmur itd.) Mury utworzone są z ciosów kamiennych o niewielkich otworach, w większości przesklepionych półkoliście. Bryła budowli wzbogacona absydami (od 3 do 7, rozmieszczonymi na zakończeniu naw i przy ramionach transeptu – tzw. typ benedyktyński – lub w formie wieńca kaplic dookoła obejścia – kościoły pielgrzymkowe) oraz wieżami (od 2 do 5; w części zachodniej, w ramionach transeptu, na skrzyżowaniu naw), nie traciła zwartości dzięki hierarchicznemu uporządkowaniu akcentów.

Były to zatem budowle masywne, o grubych murach, wieloczłonowe, o formach prostych, geometrycznych i surowych, o zwartych proporcjach i przejrzystym addycyjnym układzie spiętrzonych brył, podporządkowanych określonej hierarchii. Kościoły cystarów nie posiadają krypt i wież, a prezbiterium zamknięte jest prosto. Wieże nakryte były dachami stożkowymi. Ściany świątyni zdobi np., fryz arkad(k)owy (arktura), składający się z (ciągu) małych arkadek o otworach rzeczywistych lub pozornych, umieszczonych zwykle pod gzymsem wieńczącym ścianę zewnętrzną. W świątyniach stosowany układ bazylikowy lub (rzadziej) halowy. W układzie bazylikowym o nieparzystej liczbie naw (3,5), nawa główna jest wyższa od bocznych, posiada własne oświetlenie i odrębny dach dwuspadowy. Nawy boczne nakryte są dachami półkopułowymi.

W układzie halowym wszystkie nawy są takiej samej wysokości i przykryte bywają zwykle wspólnym dachem. Nawa główna oświetlona jest przez okna naw bocznych. We wnętrzach początkowo brak sklepień (otwarte wiązania dachowe), następnie nawy przykryte są drewnianymi stropami, od końca XI w. występują sklepienia kolebkowe i krzyżowe; czasami kopuły (zwłaszcza we Francji) na pendentywach i trompach oraz półkopuły w apsydach.

Sklepienie kolebkowe ma kształt półwalca, jeśli jego linia szczytowa jest podwyższona, wówczas mamy do czynienia ze sklepieniem beczkowym.

Sklepienie krzyżowe powstaje z przenikania się dwu sklepień kolebkowych, ustawionych prostopadle i zestawionych z czterech kozubków. W celu zabezpieczenia trwałości sklepień i zwiększenia ich rozpiętości wprowadzono gurdy (pasy) wzmacniające, przypory przyścienne, co z czasem stało się załącznikiem szkieletowej konstrukcji gotyckiej. Prostota i racjonalny układ całości świątyni wyraża się m.in. w łatwo uchwytnej proporcjach oraz w wiązonym systemie sklepień, polegających na tym, iż jednemu kwadratowemu przeszłemu nawy głównej odpowiadają dwa kwadratowe przeszła nawy bocznej, czego wynikiem był przemienny rytm podpór: filary, kolumny, tzw. alternacja podpór.

Przykładem architektury romańskiej w Krakowie jest krypta św. Leonarda na Wawelu oraz kościół św. Andrzeja przy ulicy Grodzkiej. Znanym zabytkiem jest Tum pod Łęczycą.

Gotyk

Gotyk – związany jest z kulturą rycerską i mieszczańską, a w późniejszym okresie także z dworską. Styl gotycki to szczytowe osiągnięcie dojrzałego i późnego średniowiecza. Jego wyróżnikiem jest sklepienie krzyżowo-żebrowe, które pojawiło się po raz pierwszy na terenie północnej Francji w St. Denis k. Paryża (1140-1444 r.) i Anglii. Zastosowanie żebra oraz całego zespołu współpracujących z nim podpór (filarów, przypór, skarp, łuków, o(d)porowych itd.) umożliwiło uzyskanie przewagi przezroczy (dużych płaszczyzn otworów okiennych) nad płaszczyznami ścian i ten system szkieletowy pozwolił wznosić świątynie coraz wyżej przesklepione. W dekoracji (a także konstrukcji) stosowano tak charakterystyczny dla tego architektonicznego stylu łuk ostry, a w późniejszym okresie tzw. „ośli grzbiet”.

W rozwoju architektury gotyckiej wyróżniamy trzy główne fazy: gotyk wczesny (franc. *Primaire* 1150-1200; ang. *Early English* 1175-1270; niem. *Frühgotik* 1200-1300), kiedy pojawiają się sklepienia krzyżowo-żebrowe oraz ledwo zaznaczone ostre łuki otworów (np. architektura cysterska w Polsce). Brak jednak całego konsekwentnego systemu przyporowo-odporowego. Tę fazę poprzedził tzw. styl przejściowy.

Fazę dojrzałą – gotyk pełny (franc. *rayonnant* 1200-1250; ang. *Decorated Style* 1270-1350, datowany też 1250-1370 lub 1400; niem. *Hochgotik* 1300-1350/1400), którą charakteryzuje elegancja proporcji, duże otwory okienne z maswerkiem, tworzącym obfitą dekorację rzeźbiarską, co spowodowało, iż tę fazę we Francji nazwano gotykiem promienistym, a w Anglii stylem dekoracyjnym.

Na przełomie XIV i XV . następuje faza późna – gotyk późny (franc. *flamboyant*; ang. *perpendicular style*; niem. *spätgotik*); wybujałość form dekoracyjnych zdaje się dominować na d elementami konstrukcyjnymi i doprowadza do wykształcenia się gotyku płomienistego we Francji, stylu kwiecistego w Hiszpanii i pionowego w Anglii (niezwykła długość budowli, akcentowanie podziałów horyzontalnych, w świątyniach występuje prostokątne zamknięcie prezbiterium z kaplicą na osi i nierzadko dwa transepty). Potrzeba dekoracyjności powoduje powstanie różnych typów sklepień: gwiazdzistych, wachlarzowych, sieciowych, kryształowych, stalaktytowych, palmowych czy ze względów dekoracyjno-konstrukcyjnych (dziewięciopalowych) piastowskich (w Polsce). Architektura gotycka w środkowych i północnych Niemczech (*Backsteingotik*) oraz w Polsce ceglany gotyk przybiera odmienne kształty w związku z zastosowaniem cegły: jako materiał mniej trwały (od kamienia) cegła nie pozwala na dowolne powiększanie wielkich przestrzeni, dlatego też łuki o(d)porowe, tak charakterystyczne dla gotyku we Francji, należy tu do rzadkości, a sylwetka budowli jest bardziej zwarta. Podstawowymi układami przestrzennymi są: bazylika i kościół halowy. Stosowany często system halowy nie wymaga użycia łuków o(d)porowych. W oknach i portalach pojawiają się maswerki, nad oknami i portalami wimpergi. W wielu krajach wytworzyły się narodowe odmiany gotyku, np. w Niemczech *Sondergotik* czy we Francji *Cathedrale gothique*. Było to najważniejsze osiągnięcie architektury gotyckiej. Katedry urzeczywistniły średniowieczny ideał ”Jeruzalem Niebieskiego”. W rejonie Małopolski Zachodniej rozpowszechnił się tzw. krakowski

system konstrukcyjny – filarowo-przyporowy, stosowany w XIV wieku w grupie kościołów Krakowa (katedra wawelska, kościół NMP, kościół Dominikanów, Bożego Ciała, św. Katarzyny), który polega na przybudowaniu do filara międzynawowego (od strony nawy bocznej) na całej jego wysokości przypory przejmującej siły rozporu sklepień nawy głównej.

Głównymi ośrodkami gotyku w Polsce są: Wrocław, Kraków, Toruń, Gniezno, Gdańsk, Malbork, Poznań i inne.

Szybko rozwój miast spowodował poszerzenie zakresu budownictwa gotyckiego w stosunku do romanizmu. Oprócz katedry czy kościoła farnego – miejskiego oraz zespołów klasztornych (dominikanów, franciszkanów) powstają regularne założenia miejskie, ratusze, zespoły uniwersyteckie, szpitale, zbrojownie, sukienice, dom cechu, kamienice mieszczańskie, a także mury miejskie z basztami i barbakanami (Carcassonne, Kraków) oraz okazałe zamki królewskie (Wawel), rycerskie i zakonne (Malbork). Miasto otrzymuje plan szachownicowy.

Czasy nowożytne

Renesans

Renesans – powrót do kultury antycznej stąd nazwa Odrodzenie. Występuje w latach 1401-1527 we Włoszech (wczesny we Florencji, rozwinięty w Rzymie, późny w północnych Włoszech), w innych krajach europejskich rozwijał się od XVI wieku (najwcześniej na Węgrzech i Polsce), kontynuowany na niektórych obszarach w pierwszej połowie XVII wieku. W odróżnieniu od średniowiecza, gdzie myślenie było skierowane na Boga, w renesansie centrum zainteresowania był człowiek. Ów humanizm wiąże się z wiarą w siły rozumu ludzkiego.

W architekturze panuje harmonia, równowaga ciężarów, doskonałość proporcji, spokój, przejrzystość podziałów, statyczność, symetria, jasność konstrukcyjna, elegancja i wdzięk; piękno jako wartość możliwa do osiągnięcia za pomocą określonych miar i proporcji, sprawdzalna siłą intelektu. Czerpiąc wzory z antyku, dążono do rozwiązań o idealnych proporcjach i jasnych, klarownych podziałach. Z antyku czerpano: porządki architektoniczne, schematy kompozycyjne, jak: łuki triumfalne, portyki kolumnowe z trójkątnym tympanonem, arkadowe loggie i galerie oraz ornamentykę architektoniczną.

Motywy ornamentalne to: groteska, arabeska, maureska, meander, wić roślinna, liść akantu, palmeta, układy kandelabrowe, rozety, wieńce, putta itd.

Architektura świecka przestaje pełnić funkcję obronną. Jej podstawowym typem jest pałac miejski – czworoboczny (na rzucie prostokąta lub kwadratu) z wewnętrznym dziedzińcem arkadowym (pałace Strozich i Rucellaich we Florencji), przebudowa Wawelu, willa podmiejska z reprezentacyjną kondygnacją na parterze i często z kolumnowym portykiem w fasadzie (zob. Palladianizm); palazzo in fortezza w późniejszym renesansie (giełdy, kamienice, ratusze i inne).

W rozwiązaniach konstrukcyjnych posługiwano się: łukiem półkolistym, kolumnadą arkadową lub kolumnadą z prostym belkowaniem, kopułą, sklepieniem kolebkowym i krzyżowym, stropem kasetonowym, stosuje się w elewacjach kamienną okładzinę (rustykę albo boniowanie) lub ich imitacje.

W sztuce sakralnej pojawił się typ kościoła., który będzie miał decydujące znaczenie w okresie baroku: S. Andrea w Mantui (L.B. Alberti – pocz. Budowy 1472 r.) o epokowym znaczeniu dla dalszych losów architektury europejskiej.

Na północy Europy łączono (nie zawsze integralnie) formy późnogotyckie z renesansem (zamki nad Loarą). Ciekawym zjawiskiem jest renesans w północnej Europie w tym w Polsce, zw. „północnym manieryzmem”, np. Gdańsk – rodzina van den Blocke, A. van Opbergen.

Głównymi tematami są: pałac, zwykle z wewnętrznym dziedzińcem otoczonym arkadową galerią, kamienice mieszczańskie, ratusze, świątynia, kaplica na planie centralnym z kopułą na tamburze (bębnie) lub bez (tamburu).

W dziedzinie urbanistyki dochodzą do głosu układy osiowe lub układy gwiazdźdźiste (plan idealnego miasta).

W Polsce w okresie odrodzenia działali następujący architekci: Franciszek Florentczyk i Bartłomiej Berrecci – przebudowa Wawelu, budowa Kaplicy Zygmuntołskiej na Wawelu, wzniesiono zamki w Baranowie, Brzegu, Krasieczynie, Niepołomicach, Suchej Beskidzkiej, Żywcu, kamienice mieszczańskie (np. przy ulicy Kanonicznej w Krakowie), ratusze z attyką, centralne kaplice grobowe, kościoły z dekoracją stiukową, powstało urbanistyczne założenie Zamościa (bernardo Morando).

Lubelski typ kościoła: w Polsce wytworzył się tzw. lubelski typ kościoła, stworzony w pierwszej połowie XVII w. przez muratorów Lubelszczyzny (m.in. przez Jakuba Balina); jego cechy to łączenie elementów renesansowych i manierystycznych, stosowanych przez Włochów, zatrudnionych przy budowie m.in. Zamościa, na gotycką jeszcze strukturę kościoła. Są to niewielkie kościoły, jednonawowe z węższym prezbiterium (od nazwy). Miejscowe przyzwyczajenia to: proporcje bryły, stromość dachu, przypory, wąskie okna, natomiast kolebkowe sklepienia, półokrągłe sklepienia, półokrągłe zakończenie prezbiterium i półokrągłe przesklepienia okien, tynkowane ściany to cechy nowego stylu. Cechą charakterystyczną była przede wszystkim stiukowa dekoracja, mieszcząca się na szczytach budowli na zewnątrz, a sklepieniach, w formie geometrycznych figur. Najbardziej znanym przykładem jest fara w Kazimierzu nad Wisłą. Znany w Kaliskiem, rozpowszechniony był także od Warszawy aż po Wilno i Lwów.

Palladianizm

Palladianizm – nurt w architekturze rozwijający się pod wpływem teorii i twórczości Andrea Palladia (1508-1580) i jego następców. Architektura Palladia (1508-1580) i jego następców. Architektura palladiańska cechuje monumentalna prostota, doskonałość proporcji, jasne podziały struktury architektonicznej, a nawet pewna surowość w stosowaniu dekoracji. Często występuje wielki (tzw. kolosalny) porządek, polegająca na sowaniu kolumn lub pilastrów na całej wysokości budynku o kilku kondygnacjach. Stosowany bywa również motyw serliany. Rozpowszechnił się przede wszystkim w krajach protestanckich (np. w Holandii), jako przeciwstawny stylowi papieżstwa – barokowi dekoracyjnemu. Typowy dla pałacowego budownictwa w Anglii.

Manieryzm

Manieryzm – okres przejściowy pomiędzy późnym renesansem a wczesnym barokiem, zapoczątkowany we Włoszech ok. 1527 r., trwający w krajach na północ od Alp aż do roku 1600, w Polsce nawet do 1650. W architekturze zaznaczył się odchodzeniem od renesansowych zasad kształtowania przestrzennego, a zatem od symetrii, harmonii, statyki itd. Sięga się coraz częściej po nowe porządki architektoniczne. Stosuje się triki optyczne, wydłużone proporcje poszczególnych stylów architektonicznych, iluzjonizm, działanie scenograficzno-teatralnymi kulisami, szczególnie niebywała wybujałość ornamentalna (horror vacui). Do ważniejszych ornamentów należą: ornament okuciowy, zwojowy (zwany: zwijanym, blacharskim, kartuszowym, a także rollwerkiem) oraz małżowinowo-uszny. Do interesujących zabytków architektury manierystycznej należy kaplica biskupa Padniewskiego na Wawelu (jej strona zewnętrzna o dynamicznym podziałach tamburu), kaplica Firlejów w Bejskach, a także pałac w Mirowie.

Barok

Barok – okres w kulturze europejskiej, trwający od 1590 do 1760 r. i zarazem styl. Mimo wielopostaciowości form (zwielokrotnione kolumny i pilastry załamane belkowania), można wyróżnić następujące cechy wspólne: dynamizm, iluzjonizm, upodobanie do akcentowania kontrastów, efekty

światła i cienia, malowniczość, podporządkowanie elementów jednej dynamicznej części (budowanie „pod dominatę”) i inne. Dają się wyszczególnić trzy zasadnicze nurty: barok dekoracyjno-dynamiczny (ekspresyjny), barokowy klasycyzm, barokowy realizm. Pomimo wzajemnego przenikania się ich cech, można wyróżnić ich główne centra.

Barok dekoracyjno-dynamiczny (ekspresyjny), zwany włoskim lub rzymskim, powstał we Włoszech i rozpowszechnił się w krajach katolickich (Hiszpanii i jej amerykańskich koloniach, Flandrii, pd. Niemczech, Austrii, Czechach, Polsce). Ukształtował się po soborze trydenckim (1563), jako środek propagandy Kościoła katolickiego, którego chwałę, siłę i wielkość miał głosić. Jego wyrazem jest tzw. sztuka jezuicka (w Krakowie kościół św. Piotra i Pawła – powstały pod wpływem kościoła II Gesú w Rzymie). Sztukę tego nurtu cechuje synteza, czyli integralność wszystkich dziedzin sztuki (bez przestrzegania autonomii poszczególnych dziedzin), bowiem bogactwo kolorystyczne i ruchliwość form zaznacza się nie tylko w malarstwie, ale również w rzeźbie i detalu architektonicznym. W kompozycji występuje zasada dominanty i osiowości. Rozwija się urbanistyka, jak również wspaniałe założenia pałacowe i parkowe.

Barokowy klasycyzm: wywodzi się również z Włoch (czerpał wzorce z palladianizmu), ale rozpowszechnił się głównie w krajach protestanckich oraz we Francji, gdzie racjonalizm i upodobanie do jasności ułatwiały jego recepcję. Cechuje go pompatyczność i rozmach. Krzyżują się tu wpływy włoskie i holenderskie, znajdujące wyraz w stylu Ludwika XIII dla meblarstwa i wnętrz o monumentalnym charakterze. Po nim nastąpił styl Ludwika XIV – odzwierciedlający wielkość i potęgę monarchii „Króla Słońce”, zrealizowany w budowie pałacu wersalskiego [regularne, osiowe założenie rezydencjalno-parkowe z rozległym „geometrycznym” ogrodem i pałacem usytuowanym między paradnym dziedzińcem a ogrodem (entre court et jardin)]. Według tego wzorca powstało szereg pałaców w Europie (Schönbrunn – Austria, Würzburg – Niemcy, Peterhof pod Petersburgiem, Wilanów – Polska). Reprezentacyjne klatki schodowe (kilkukondygnacyjne, wielobiegowe) w pałacach (Caserta, Pommersfelden, Würzburg) były wyrazem rozbudowanego ceremoniału dworskiego.

Realizm barokowy – to przede wszystkim styl w malarstwie holenderskim, ukazujący tematy życia codziennego. W Polsce jego przykładem może być portret sarmacki.

W architekturze sakralnej – obok planów centralnych [S. Agnese i S. Ivo della Sapienzia w Rzymie, S. Maria della Salute w Wenecji, kościół Filipinów w Gostyniu, S. Lorenzo w Turynie, St. Lois-des-Invalides w Paryżu] oraz podłużnych (z centralnie założoną kopułą), wzorowanych na rzymskich kościołach II Gesú (np. kościół Piotra i Pawła w Krakowie) i S. Andrea della Valle (u nas kościół św. Anny w Krakowie) – istnieje tendencja do integracji przestrzeni centralnej z podłużnym ukierunkowaniem wnętrza poprzez: rzuty eliptyczne (S. Andrea della Valle (u nas kościół św. Anny w Krakowie) – istnieje tendencja do integracji przestrzeni centralnej z podłużnym ukierunkowaniem wnętrza poprzez: rzuty eliptyczne (S. Andrea al. Quirinale w Rzymie, kościół św. Karola Boromeusza w Wiedniu), kombinacje wielu centralnych rzutów uszeregowanych na wspólnej osi (S. Maria in Campitelli w Rzymie), rzuty o płynnym, swobodnym zarysie (S. Carlo alle Quattro Fontane w Rzymie), oparte na połączeniu przecinających się figur geometrycznych (wieloboków, kół, elips); są to kościoły w pł. Niemczech, Austrii, Polsce (na Śląsku).

W budownictwie zakonnym powstają klasztory zbliżone do budownictwa świeckiego połączonego z pałacowym (np. Melk w Austrii, Lubiąż na Śląsku).

Największą świątynią świata katolickiego, zaprojektowaną początkowo na rzucie centralnym, a w rezultacie zrealizowaną na planie podłużnym, jest bazylika św. Piotra w Rzymie.

Bazylika św. Piotra w Rzymie (wymiary: dł. 211,5v m, wys. kopuły 119 m, pow. 15 160 m kw.) jest największą i najsłynniejszą świątynią chrześcijańską, wybudowaną na miejscu starochrześcijańskiej bazyliki Konstantyna z IV w. Realizowana w XVI i XVII stuleciu wykazuje cechy renesansowo-barokowe. Fazy budowy: 1506-1514 pierwotny projekt Bramantego – budowla cenralna na planie

krzyża greckiego z kopułą, 1515-1520 Rafael kontynuuje budowę, 1520-1546 A. da Sangallo oraz B. Peruzzi. 1547-1564 Michał Anioł (wznosi kopułę), 1588-1590 Viniola, G. Della Porta (zasklepienie kopuły), 1607-1626 G. Maderna – wznosi nowy korpus (wskutek czego bazylika staje się kościołem podłużnym), stawia przedsionek oraz fasadę.

Ogromną rolę odegrał G.L. Bernini w bogatym ukształtowaniu wnętrza świątyni (m. in. Konfesja nad grobem św. Piotra, Cathedra Petri, nagrobki); w latach 1656-1667 Bernini wykonał kolumnadę, organizując w ten sposób przestrzeń przed Bazyliką.

Regencja

Regencja – styl pierwszego 30-lecia XVIII w., a szczególnie w latach regencji Filipa Orleańskiego we Francji, podczas małoletności Ludwika XV (1715-1723). Jest to okres przejściowy od form pełnego baroku do rokoka. Cechuje go dążenie do wygody i przyjemności. W mieszkaniu ośrodkiem jest salon, gdzie można prowadzić swobodną konwersację bez sztywnej etykiety. Meble są lekkie i wygodne. Przy kształtowaniu wnętrza stosuje się raczej skromne pilastry zamiast kolumn. Typowe jest zacieranie granicy między ścianą a sufitem (stosowanie faset). Do charakterystycznych ornamentów z tego okresu należą: ornament wstęgowo-cęgowy, (Bandelwerk). Jego odmianą jest ornament cęgowy (w Krakowie występuje na portalu prowadzącym do Pasażu Bielaka); kratka regencyjna (ołtarz w kościele Salezjanów w Krakowie), chinoiserie i singerie (motywy chińskie z figlarnymi małpkami).

Rokoko

Rokoko – styl w sztuce europejskiej, rozwijający się od ok. 1730 do 1760/80, uważany często za ostatnią fazę baroku dekoracyjnego. Związany był z kulturą dworską. Powstał we Francji. Zaczątkiem był styl regencji, zaś rozkwitem lata panowania Ludwika XV, stąd często nazywany stylem Ludwika XV. Architektura rokokowa odznacza się drobną skalą, lekkością, fantazyjnością form, a także płynnością ruchliwego, niesymetrycznego ornamentu, opartego na motywie rocaille. Rokoko wyraziło się głównie w architekturze wnętrz pałaców i pawilonów parkowych (dążenie do intymności i wytworności, podziały ścian na pola ujęte w fantazyjne ramy, sztukaterie, lustra, złocenia, panneaux malowane). Wnętrza rokokowe są niewielkie, lecz wygodne, niezwykle wytworne, jasne o dużych otworach drzwiowych i okiennych, pełne luster, które czynią je bardziej świetlistymi i otwartymi przestrzennie. W planach budowli występują często sale owalne lub o zaokrąglonych liniach styku ścian. Wiele kościołów centralno-podłużnych zawiera w swoich formach elipsoidalne. Fasady tych kościołów są płynne o giętkich falujących liniach.

Doskonałym przykładem architektury pałacowej jest Amalienburg pod Monachium (François de Cuvilliers), a z budownictwa sakralnego kościół w Wies w Bawarii (Dominika Zimmermana). Jest on szczytowym osiągnięciem architektury rokokowej w Niemczech. Z polskich przykładów wymieńmy wystrój kaplicy bp. Grota przy katedrze wawelskiej. W działalności architektów saskich: B. Meretyna, J.K. Glaubitz w Polsce zaznaczają się silne wpływy rokoka.

Urbanistyka: panują układy (z jedną główną ulicą lub wiązką pomniejszych ulic) w regulacjach zastanej zabudowy miejskiej (Rzym: Piazza del Popolo, Plac św. Piotra; Warszawa: Oś Saska), w budowie nowych miast (Karlsruhe, Mannheim, Petersburg), łączone z placami (eliptycznymi, kolistymi, prostokątnymi). Do reprezentacyjnych placów foralnych z tamtych lat należą: Piazza Navona w Rzymie, plac Królewski w Paryżu – Vendôme i de la Concorde).

Klasycyzm

Klasycyzm – neoklasycyzm, związany z ideologią oświecenia ukształtował się pod wpływem sztuki antycznej (np. Panteon w Rzymie, świątynie w Tivoli, Paestum i na Sycylii, rzymskie łuki triumfalne), wykopalisk w Herkulanum (1711) i Pompei (1748), sztuki greckiej, palladianizmu (Villa Rotonda), a także rozwoju historii i teorii sztuki. Ów powrót do antyku sprawił, iż pojawiły się świątynie zbliżone do budownictwa doryckiego (panteon paryski – Germain Soufflota). Pałace wzbogacone są na

fasadach kolosalnymi porządkami, teatry otrzymują kopuły i portyki niczym świątynie antyczne. Budynki ozdabiane są frontonami, buduje się łuki triumfalne (Łuk Triumfalny na Placu de l'Etoile w Paryżu J.F. Chalgrina). W obrębie klasycyzmu występuje zróżnicowanie, polegające na trzymaniu się bądź to surowej wersji rzymskiej bądź to greckiej – bardziej eleganckiej i lżejszej.

We Francji wczesny klasycyzm 2 poł. XVII w. nosi nazwę stylu Ludwika XVI, w ostatnich latach XVIII w. dyrektoriatu. W Anglii klasycyzm zwany Georgian (okres georgiański) za panowania Jerzego I, II i III (1714-1820) oraz stylem Adamów (liczne reprezentacje miejskie, m.in. Osterley House k. Londynu). W Szwecji Gustaviansk (od imienia króla Gustawa III), w Niemczech (wczesny klasycyzm) zwie się Zopfstil'em, w Polsce zaś zwany jest stylem Stanisława Augusta lub klasycyzmem stanisławowskim, bowiem powstał pod bezpośrednim wpływem mecenatu króla Stanisława Poniatoskiego (1764-1795). To król wywarł zasadniczy wpływ na ukształtowanie się stylu sztuki jego kręgu. Styl ten znalazł najpełniejszy wyraz we wnętrzach Zamku Królewskiego w Warszawie i w pałacu w Łazienkach. Wymieńmy jeszcze S.B. Zuga (kościół ewangelicki w Warszawie), W. Gucewicza (Katedrę w Wilnie). Dużym wydarzeniem było rozpoczęcie budowy Świątyni Opatrzności Bożej – pomnika Konstytucji 3 Maja. Druga faza klasycyzmu trwa od 1795 do 1807, trzecia od 1807 do 1815.

Późny klasycyzm w Polsce, zwany również warszawskim empirem, nosi nazwę klasycyzmu Królestwa Kongresowego (1815-1830). Rozwijał się pod patronatem mieszczaństwa, szlachty i magnaterii. Oprócz monumentalnych układów urbanistycznych (plac Teatralny i Bankowy w Warszawie – Antoniego Corazziego) oraz licznych kamienic przy warszawskim Nowym Świecie, powstał wówczas w Polsce oprócz pałacu np. J. Kubickiego (Belweder), charakterystyczny typ białego dworku wiejskiego z kolumnowym gankiem i (często łamanym) czterospadowym dachem, budowany po dziś dzień w formie willi. Z zabytków krakowskich wymieńmy pałac Zbaraskich; Wodzickich; Potockich (wczesny klasycyzm); Lubomirskich; Collegium Physicum, kamienice przy ul. Floriańskiej i Kanonicznej, a z budownictwa sakralnego wewnątrz kaplicy Potockich na Wawelu, po przebudowie przez architekta Piotra Nobile.

Empire

Empire – to późny klasycyzm charakterystyczny dla I Cesarstwa (1804-1815) trwający aż po rok 1830. Głównymi twórcami są C. Percier i P. F. Fontaine, którzy wykonali dekorację wnętrz pałaców cesarskich. Empire miał apoteozować panowanie Napoleona I (łuki triumfalne, Świątynia Zwycięstwa – dziś kościół św. Magdaleny w Paryżu). Był stylem rygorystycznym, wzorowanym na obiektach starożytnych, z wykorzystaniem najnowszych badań archeologicznych oraz historii sztuki. Obok motywów grecko-rzymskich, w modzie były również egipskie. Do repertuaru form ornamentalnych należały: emblematy wojenne, palmy, wieńce laurowe, gwiazdy, korony, monogram „N”, orły heraldyczne, liry, uskrzydłone konie, sfinksy i figury kobiece. We wnętrzach przeważa biel ze złoceniami. Pojawia się również barwa cesarskiej purpury. Z przykładów polskich, krakowskich wspomnijmy niektóre kamienice przy ul. Kanonicznej.

Do słynnych architektów okresu klasycyzmu należą w Anglii: J. Soane (Bank of England), R. Smirke (British Muzeum); w Niemczech: F. Gilly, C.G. Langhaus (Brama Brandenburska w Berlinie). K.F. Schinkel (Nowy odwach, Stare Muzeum w Berlinie), L. Von Klenze (Gliptoteka w Monachium); we Włoszech: G. Piermarini (La Scala w Mediolanie); w Rosji – W. Bażenow, M.Kosakow (Gmach Senatu na Kremlu).

Należy wspomnieć również o architekturze rewolucyjnej we Francji, trwającej od ok. 1789 r. (E.L. Boullée, C.N. Ledoux), monumentalnej, wyrażającej się w kubicznych, geometrycznych formach. W urbanistyce pojawiły się zespoły architektoniczne o wielkich placach i szerokich arteriach.

Romantyzm

Romantyzm – okres w sztuce europejskiej od ok. 1800-1860. Nie ma właściwości stylu – nie wytworzył własnych form: jest zespołem idei i postaw, nacechowanych uczuciowo i naładowanych znaczeniowo. Architekturę romantyczną charakteryzuje historycyzm i eklektyzm oraz podkreślanie tradycji narodowych, np.(neo)- klasycystyczna Świątynia Sybilli oraz Domek (neo)-gotycki w Puławach.

Historycyzm

Historycyzm – nurt panujący w sztuce XIX i początku XX wieku. Jego istotą było naśladowanie wielkich stylów minionych epok jako wzorców. Występowały dwie tendencje: 1) historyczna – naśladowanie jednego stylu (np. neogotyck, Collegium Novum w Krakowie”styl wiślano-bałtycki” , „styl nadwiślański” w Polsce, neorenesans, neobarok itd.); 2) eklektyczna – dowolne łączenie form i motywów ornamentalnych z różnych stylów (Teatr Słowackiego w Krakowie), co w efekcie dawało architekturę malowniczą (Pittoreske Architektur).

Eklektyzm – pochodzi od greckiego słowa *eklegein*, co oznacza wybierać odpowiednią formę architektoniczną zgodną z poglądem, że architektura powinna wyrażać swą formą określone treści. Dlatego też, gdy budowano kościół, wybierano formy neoromanizmu lub neogotyku (np. kościół św. Józefa w Krakowie-Podgórzu – arch. Jan Sas-Zaburzycki), gdy stawiano pałac, wybierano formy neorenesansu (pałac przy 23 Harnegade w Kopenhadze – arch. F. Meldahl), gdy wznoszono muzeum, decydowano się na formy neoklasycystyczne (np. Altes Muzeum w Berlinie – F. Schinkel). Drobnomieszczaństwo i chłopstwo preferowało tzw. styl swojski (Heimatkunst). Trzeba podkreślić, iż struktura dzieła (Kernform) w eklektyzmie pozostawała nie zmieniona (czyli historyczna), zmieniała się tylko jej szata zewnętrzna – kostium stylistyczny (Kunstform). Dodajmy jeszcze, że eklektyzm wynikał z pluralizmu politycznego i estetycznego, według którego piękno jest wielorakie i dlatego poszczególne jego przejawy należy konfrontować ze sobą.

Stilkunst- stylowość (stylotwórcze poszukiwania w celu przeciwstawienia się bezstylowości). Rozumiana jako okres w sztuce na przełomie XIX i XX wieku, w którym pojawiają się różnorodne nurty stylistyczne od symbolizmu po ekspresjonizm, zmierzające do stworzenia jednolitego stylu, a tym samym do przeciwstawienia się bezstylowości (Stillosigkeit). Wyrazem tego są: secesja, styl materiałowy (Materialstil), a także styl swojski (Heimatkunst) i inne.

W Niemczech twórczość Martina Dülfera, a w Polsce np. Teodora Talowskiego (kamienice przy ulicy Retoryka i kamienica „Pod Pajakiem” przy ul. Karmelickiej w Krakowie, kościoły we Lwowie, w Nowym Sączu, Przyszowej, Suchej Beskidzkiej) jest zaczątkiem nowego innego podejścia do zagadnień architektury. Dopiero jednak sztuka i architektura secesyjna starała się stworzyć nową architekturę (co nie zawsze uwieńczone było sukcesem) i przeciwstawić się eklektyzmowi.

Secesja

Secesja – skierowana przeciwko historyzmowi i bezstylowości narodziła się w Anglii, Francji i Belgii, a także w Austrii, Niemczech, Rosji i Polsce. Jej głównym celem było stworzenie syntetycznego stylu, a założeniem równość wszystkich dziedzin sztuki, przy czym naczelną rolę przyznawano rzemiosłu artystycznemu. Charakterystycznymi cechami secesji było zamiłowanie do falistych i płynnych linii, ornament o formach abstrakcyjnych i stylizowanych motywach roślinnych i zwierzęcych, pełne wyrafinowania układy kompozycyjne, najczęściej asymetryczne, dekoracyjność i płaszczyznowość, linearyzm oraz subtelna, jasna kolorystyka. Secesja przejawiała się najpełniej w architekturze wnętrz, malarstwie dekoracyjnym, witrażu i rzemiośle artystycznym (w Krakowie kościół Jezuitów – Franciszka Mączyńskiego, witraże w kościele Franciszkanów – Stanisława Wyspiańskiego. W krajach pozbawionych państwowego bytu (np. Polska) powstały swojsko-narodowe (np. kościół w Limanowej, pomnik Konstytucji 3 Maja) i „swojsko-regionalne” nurty architektoniczne (np. „styl” zakopiański, w którym budowane są na wzór willi zbudowanej przez Stanisława Witkiewicza, niemal wszystkie typowe dla Podhala „góralskie chaty”). Następnym etapem było powstanie architektury ekspresjonistycznej.

Ekspresjonizm

Ekspresjonizm – wywodzi się z secesji, preferuje formy ekspresyjne, subiektywne i czerpie inspiracje z gotyku (wertikalizm i kańciastość, np. kościoły Dominikusa Böhma w Niemczech). Rozpowszechnił się również we Francji, Rosji, Szwajcarii (Goetheanum w Dornach – Rudolfa Steinera). Ogólną tendencją było przywiązywanie dużej wagi do spraw formy (linearyzm, deformacja formy, rezygnacja z wiernego odtwarzania rzeczywistości), dążenie do plastycznego opracowania masy budynku. Jej przeciwnym biegunem była architektura organiczna – nawiązywanie do form natury; architektura zgodna z kontekstem urbanistycznym, wkomponowanym w miejsce, z którego wyrasta (w Ameryce Frank L. Wright, w Finlandii Alvar Aalto, w Niemczech twórczość Hugo Häringa).

Nowoczesność

Nowoczesność - w okresie międzywojennym zaistniał kierunek zwany „art deco”, odnoszący raczej do architektury wnętrz, lecz odciskający swoje piętno także na architekturze monumentalnej. W Polsce był znany „stylem kozikowym” lub „kryształ(k)owym” (SGH 1926-1935 w Warszawie – Jana Kosztyca- Witkiewicza); kościół św. Rocha w Białymstoku – Oskara Sosnowskiego).

Od lat 20 (1928 CIAM) można mówić o architekturze nowoczesnej (prostoliniowej, wynikającej z funkcji i żelbetowej konstrukcji), zwanej modernizmem lub „międzynarodowym stylem”. Jego reprezentantem są Le Corbusier (1887 – 1965), Auguste Perret (1874-1954) kościół Notre_Dame du Raincy w Paryżu i Carl Moser (1860-1936) – kościół św. Antoniego w Bazylei. W Polsce reprezentantami tego kierunku są członkowie „Bloku” i „Praesensu”. Odmianą modernizmu jest „funkcjonalizm” (busdynek Bauhausu 1925/26 w Dessau, Waltera Gropiusa) oraz „konstruktywizm”.

W latach 50 XX wieku powstał „styl” zwany rzeźbiarskim lub plastycznym (np. kościół w Ronchamp Le Corbusiera z lat 1950-1955, Arka w Nowej Hucie Wojciecha Pietrzyka z lat 60, czy kościół w Wiedniu Franza Wotruby z lat 70-tych).

Znużenie formami prostoliniowymi, architekturą „pudełkową”, doprowadziło do powstania w latach 70 postmodernizmu (np. budynki mieszkalne AWF w Krakowie projektu L. Filara, a w zakresie architektury sakralnej kompleks Wyższego Seminarium Duchownego Zmartwychwstańców w Krakowie projektu Dariusza Kozłowskiego i Wiesława Stefańskiego oraz kościoły Witolda Cęckiewicza).

Jednym z ostatnich modnych kierunków w architekturze na przełomie wieków jest destruktywizm.

Historia architektury na przykładzie Pomorza Wschodniego

Za najstarsze budowle śmiało można uznać obiekty małej architektury, jakimi są kręgi kamienne, składające się z koncentrycznie ułożonych głazów, oraz kurhany stelowe, zwieńczone na czubku pionową stelą. Ustawili je na początku n.e. Gepidzi, przybyli ze Skandynawii, którzy zamieszkiwali Pomorze przez 200 lat. Zachowały się jedynie kręgi w Węsiarach i Odrach, chociaż było ich znacznie więcej o czym świadczą liczne przekazy.

Początki budownictwa na Pomorzu obejmują okres wczesnego średniowiecza (VIII-XII w.). Ponieważ były to głównie grodziska, do dzisiejszych czasów zachowały się jedynie relikt w postaci pagórków (tradycyjnie wzniesienie, na którym stoi kościół św. Ottona w Słupsku, uznaje się za pozostałość grodu) lub fragmentów wałów. Inne ślady odkrywane są w czasie badań archeologicznych. Podkreślić należy w tym miejscu, że jedynie Kociewie było regionem o dużej liczbie osad miejskich, wyrosłych obok dawnych grodów, a tylko część z nich uzyskała w późniejszym średniowieczu prawa miejskie. Dlatego najwięcej można tu zobaczyć grodzisk i to późnośredniowiecznych, o pełnym owalu wałów. Natomiast na pozostałych obszarach, zwłaszcza na pobrzeżu i w Borach Tucholskich, zarówno

grodzisk, jak i miast sięgających historią w głębokie średniowiecze jest niewiele. Przyczyny takiego stanu objaśnia się peryferyjnym położeniem tych obszarów, z dala od głównych szlaków handlowych, i nieurodzajną ziemią.

Poza Kociewiem i Gdańskiem architekturę Pomorza charakteryzuje niewielka liczba średniowiecznych zabytków, a i późniejszych renesansowych, barokowych oraz klasycystycznych, jest nie tak wiele. Spore urozmaicenie wprowadzają budowle neogotyckie, ale ponieważ powstały w ostatnich 150-100 latach, przez wielu nie uznawane są za prawdziwe zabytki.

Niemal wszystkie stare miasta Pomorza Wschodniego, poza Wejherowem, lokowane były w średniowieczu. Jednak powyżej poziomu piwnic ich zabudowa pochodzi najwyżej z XVIII w. Wyjątkowo dużo gotyckich domów zachowało się w Gniewie, lecz w kształcie mocno przebudowanym. Fasady XVIII- i XIX-wiecznych kamienic posiadają uproszczone formy klasycystyczne, eklektyczne lub neogotyckie. Ich, schematyczne może, elewacje o topornym detalu architektonicznym nie są pozbawione wszakże pewnego wdzięku. Wyjątek stanowi zabudowa tczewskiego rynku i kilka kamienic Wenecji Starogardzkiej, śmiało mogących konkurować finezją detali z kamienicami gdańskiej ulicy Długiej. Ciekawe przykłady architektury mieszkalnej zachowały się także w mniejszych miastach, jak Hel, Łeba, Ustka, Skórcz, gdzie można i dziś znaleźć drewniane oraz ryglowe domy.

II wojna światowa pozostawiła liczne luki w zabudowie miast, które wypełniano chętnie w latach 60-tych i 70-tych XX wieku kilkupiętrowymi blokami o nijakich elewacjach, charakterystycznych dla budownictwa Polski Ludowej. Dopiero w ostatnich latach pozostałe braki zapełniane są kamienicami o architekturze nawiązującej do zabytkowego otoczenia i miejscowej tradycji. Niekiedy jest to kamienica o formie przelomu XIX i XX w., innym razem stylizowana na ryglową (np. lęborskie kamienice na deptaku).

W końcu XIX w. w Europie zapanowała koniunktura na budowę kąpielisk i nadmorskich pensjonatów. Zjawisko to nie ominęło wybrzeża Bałtyku, toteż małe i nikomu nieznane wsie zaczęły przeistaczać się w kurorty. Nad brzegami morza powstawały mniejsze i większe pensjonaty oraz wille o malowniczych zwykle formach. Niewątpliwie jednym z piękniejszych przykładów architektury tego typu jest pensjonat Neptun w Łebie, o urozmaiconej bryle, z mieszkalną wieżą krytą strzelistym dachem. Modzie, która utrzymywała się do wybuchu II wojny światowej zawdzięczamy dziś kąpieliska morskie w Ustce, Władysławowie i słynnej przedwojennej Juracie.

Aby poznać więcej faktów historycznych patrz też wykład *Historia Pomorza*.

Do XII wieku

Obszar Pomorza Wschodniego był zamieszkały już 10 tys. lat temu, nad morzem znajdowały się niewielkie osady łowców fok. Na początku naszej ery na Pomorzu wykształciła się kultura oksywska, promieniująca niemal na połowę obszaru dzisiejszej Polski. Pozostało po niej wiele cmentarzysk i cenne oryginalne urny twarzowe. W I-III w. n.e. gościli na środkowym Pomorzu Goci, którzy wolno wędrowali na południe wzdłuż Wisły. Ich szlak znaczyły kamienne kręgi i kurhany, w większości zniszczone przez czas. Po okresie wczesnego średniowiecza pozostały liczne grodziska, wznoszone w obronnych miejscach – przy urwiskach, na przesmykach i wyspach, dziś niczym ogromne pogórki urozmaicające krajobraz.

Najstarszymi zabytkami regionu są pozostawione przez Gotów kręgi kamienne w Węsiarach, Odrach oraz być może tajemniczy stół w Celbowie.

Średniowiecze

Za panowania książąt gdańskich powstały w mieście pierwsze budowle romańskie, po których pozostała jedna skromna kolumna (w piwnicach muzeum archeologicznego). Znacznie więcej

pozostawiła po sobie architektura gotyku, dominująca w budownictwie od XIII do XV w. Rycerze zakonni (Krzyżacy i osadzeni na Kociewiu przez książąt gdańskich joannici) wznosili zamki i dwory. Gotyckie budowle obronne charakteryzowały się bardzo grubymi ścianami, wzmacniano je dodatkowo wieżami i basztami, otaczano potężnymi murami lub (w przypadku dworów) palisadami, przez które wiodły wielkie bramy o ostrołukowych portalach. Obrońców chroniły także machikuły – części budowli wysunięte poza ich obręb – oraz krenelaże, czyli blanki osłaniające ganki i tarasy. Większym zamkom mieszkalnym starano się przydać nieco elegancji, okalając wewnętrzne dziedzińce ozdobnymi krużgankami, zewnętrzne ściany zaś zdobiąc mozaiką.

W XIV w. co bogatsze miasta otoczone zostały bezpiecznymi pierścieniami murów, najeżonymi basztami i bramami. Obronę każdej z wież wraz z przyległymi odcinkami murów przekazano poszczególnym cechom – organizacjom rzemieślniczym i kupieckim, stąd wiele wież nosi „cechowe” nazwy np. baszta Rzeźników.

Budowle obronne służyły przez długie wieki, toteż często je przebudowywano, modernizowano, przy okazji upiększając zgodnie z panującymi wówczas stylami architektonicznymi. Dlatego też średniowieczne zamki tylko w niewielkim stopniu zachowały gotyckie cechy, dostrzegalne przeważnie w grubości ich murów.

Gotyckie budowle obronne: schedą po Krzyżakach są zamek Kiszewski, zamki w Bytowie, Człuchowie, Nowym Jasińcu, Nowym, Gniewie, Malborku, Sztumie, Kwidzynie, Świeciu, Skarzewach i Przezmarku; resztki miejskich umocnień zachowały się w Nowym, Gniewie, Chełmnie, Świeciu, Grudziądzu, Tucholi, Braniewie, Gdańsku, Słupsku, Chojnicach, Starogardzie Gdańskim oraz w Królewcu.

Najliczniejszą grupą budowli gotyckich są świątynie. W miastach wznoszono je z kamienia i cegły, zdobiąc ich zwaliste bryły schodkowymi lub ażurowymi szczytami, dobudowując wysokie wieże o wydłużonych portalach i blendach. Prawdziwymi miastami kościołów są Chełmno i Gdańsk, w których powstało kilkanaście świątyń mogących łącznie pomieścić pod dachem trzy razy więcej osób niż było mieszkańców. Po wsiach również powstawały masywne kościoły, znacznie jednak mniejsze, o mniej zdobnych szczytach, pełniące za to często również funkcje obronne.

Także wygląd kościołów zmieniał się przez wieki, przydawano im zdobień, wieżyczek, a niektórym nadano w XIX w. pseudogotycki wygląd.

Gotyckie budowle sakralne: bazylika Mariacka w Gdańsku, katedry w Oliwie i Pelplinie, Kwidzynie, Fromborku, Królewcu; kościoły miejskie w Gdańsku, Tczewie, Elblągu, Chojnicach, Pucku, Starogardzie Gdańskim, Dzierzgoniu, Braniewie, Nowym, Gniewie, Malborku, Sztumie, Prabutach, Chełmnie, Świeciu, Grudziądzu, Koronowie; kościoły klasztorne w Kartuzach, Żukowie, Żarnowcu; kościółek wiejski w Budowie; erem i reflektarz w Kartuzach.

Najwięcej budynków gotyckich ma charakter świecki, mieszkalny, jednakże zabudowa miejska często padała pastwą płomieni, toteż po ozdobnych kamieniczkach z podcieniami pozostały na ogół jedynie piwnice. Stawiane na rynkach ratusze, symbol dumy i potęgi miasta, musiały odpowiadać aktualnej modzie, były więc najczęściej przebudowywanymi obiektami.

Inne budowle gotyckie: ratusze w Gdańsku, Gniewie, Malborku, wielki młyn i dwór Bractwa św. Jerzego w Gdańsku, spichlerze Grudziądza.

I Rzeczpospolita

Powrót Pomorza do Polski rozpoczął okres wspaniałej trwającej 200 lat gospodarczej prosperity. Na handlu zbożem szczególnie bogacił się Gdańsk, stając się w XVI w. jednym z najwspanialszych miast Europy, zamożniejsze stawały się również inne miejscowości nad Wisłą. Zyski lokowano w nieruchomościach i domy mieszczan zaczęły przypominać pałace, wiejskie i bardzo wysokie, o

imponujących fasadach, zwieńczone fantazyjnymi attykami, rzeźbami, wieżyczkami. Mieszczan stać było na budowę nowych, jeszcze wspanialszych kościołów i ratuszy.

W XVI w. do miejskiego budownictwa wkroczył renesans, a w tym stylu fasady budynków zdobione były posągami i płaskorzeźbami, ozdobne wieże stały się smuklejsze, ukoronowane dzwonowymi hełmami. Wieś i szlachta pomorska przyjmowała architektoniczne nowinki z pewną rezerwą, toteż poza obszarem miast do połowy XVI w. utrzymywał się styl gotycki – wznosząc budowle nie zwracano uwagi na jej piękno, tylko na walory użytkowe i obronne,

Budowle renesansowe: ratusz staromiejski, kamieniczki mieszczańskie, Dwór Artusa, Zielona Brama i Katowia w Gdańsku, zamek książęcy w Słupsku, ratusz w Chełmnie.

Na przełomie XVI i XVII w. pojawia się na krótko manieryzm, styl wyróżniający się przerostem „formy nad treścią”. W myśl zasad manieryzmu budynek miał przede wszystkim budzić zachwyt, a także podziw dla bogactwa i potęgi jego właściciela. Fasady kamienic pokryły się płaskorzeźbami, stiukami i kamienną sztukaterią, a koszt takiej fasady przewyższał budowę reszty budynku. Na przepych stać więc było tylko najbogatszych, czyli mieszkańców Gdańska.

Budowle manierystyczne w Gdańsku: Wielka Zbrojownia, Złota Brama, Złota Kamienica, Dom Przyrodników.

W połowie XVII stulecia zaczyna się wiek baroku, stylu ozdobnego ale tańszego niż manieryzm. Nowy trend w architekturze i zdobnictwo szerzyli jezuici, ale protestanckich gdańszczan do zmiany gustu na mniej kosztowny zmusiła recesja gospodarcza, będąca następstwem wyniszczających wojen szwedzkich.

Budowle barokowe zdobiono gustownymi pilastrami, wrażenie harmonii potęgując raczej przez odpowiednią kolorystykę elewacji (na ogół w pastelowych barwach), niż przez nadmiar zdobień. Jedynie szczyty wydawały się bardziej urozmaicone – przecięte gzymsami i płycznami, w których niekiedy znajdowały się posągi. W stylu barokowym przebudowano wiele starszych kościołów i ratuszy, przydając im nowe wieże przykryte baniastymi hełmami i latarenkami, nierzadko piętrzącymi się w kilku kondygnacjach. Podobny wygląd przybrały siedziby magnatów, wokół których powstały geometrycznie wytyczone parki.

Budowle barokowe: kościoły w Chojnicach, Świeciu, Grudziądzu, Wejherowie, Braniewie; kaplice kalwarii wejherowskiej; Kaplica Królewska i kamieniczki mieszczańskie w Gdańsku; pałace w Wolini, Oliwie, Warcinie, Tursku, Kamienicy.

Po baroku nastął klasycyzm, oznaczający powrót do surowej, wzniosłej formy antycznych budowli. W nowym stylu powstało wiele gmachów użyteczności publicznej oraz szlacheckich pałaców i dworów. W późniejszych latach, uznane za mało oryginalne, uległy znacznej przebudowie. Natomiast budowli sakralnych stylizowanych na wzór sztuki klasycznej pojawiło się na Pomorzu Wschodnim bardzo niewiele.

Budowle klasycystyczne: pałace w Kadynach i Kwidzynie; dwory w Będominie i Sopocie.

Wiek XIX i XX

Wiek XIX oznaczał nawrót do wszystkich poprzednich stylów. Największą popularnością cieszył się neogotyck. Jednak wdzięczne, łączące najlepsze cechy stylu obiekty można policzyć na palcach obu rąk. Niemieckie władze Pomorza utożsamiały neogotyck z surowością bryły, ciemną cegłą i sterczynami i zastawiły miasta topornymi, brzydkimi gmachami, z których – niestety – większość ani nie została zniszczona w czasie wojny ani nie uległa rozbiórce. W II połowie XIX w. łączono także cechy różnych stylów, aby nowy budynek w pełni współgrał z otoczeniem, zwłaszcza z krajobrazem, co określano mianem eklektyzmu. Pod nazwą neoklasycyzmu ponownie wróciła architektura

antyczna, ale już w bardziej funkcjonalnej formie, najczęściej styl ten cechuje mieszczańskie kamienice w pomniejszych miasteczkach. W wieku XX przybierało budowli eklektycznych. Nowością była secesja najwspanialej uwidoczniła w willach Sopotu i Oliwy; w Gdyni okresu międzywojennego dominował modernizm, czyli połączenie funkcjonalności z awangardowymi (wówczas) geometrycznymi bryłami.

Budowle neogotyckie: kościoły w Lęborku, Wejherowie i Tuchomiu; zamek w Rzucewie i Niepogledziu; gmach Urzędu Miasta w Tczewie.

Budowle eklektyczne: pałace w Lubuczewie, Trzcinnie i Sucuminie; Grand Hotel w Sopocie, ratusze w Człuchowie i Tucholi.

Budowle modernistyczne: siedziba PLO w Gdyni, kościoły w Tucholi i Starogardzie Gdańskim.

Architektura ludowa

Na kształt budownictwa wiejskiego największy wkład miała dostępność budulca. Koszt wzniesienia murowanych świątyń przewyższał finansowe możliwości nawet zamożnych społeczności rolniczych. Dlatego też w wioskach powstawały niewielkie jednonawowe świątynie drewniane, z wielkich bali zakładanych a zrąb, kryte strzechą lub gontem. Od XVIII w. zaczęto stawiać też kościoły ryglowe, których drewniany szkielet był wypełniony gliną i słomą, rzadziej cegłą. Takie budowle odznaczały się słabą konstrukcją, toteż wieżyczki na nich były niewysokie.

Najwięcej świątyń zrębowych i ryglowych zachowało się na Pojezierzu Bytowskim w Sominach, Ugoszczy, Borzechowie, Brzeźnie Szlacheckim, Jasieniu, Leśnie, Trzcinnie oraz w Sianowie i Mechowie.

Podstawowym budulcem na wsi było drewno i glina. Niektóre domostwa posiadały dość znaczne rozmiary, 2-3 kondygnacje, ozdobne ganki i duże podcienia przed wejściem. Najwięcej chat podcieniowych stoi na Żuławach. Jednak z dawnej ludowej architektury niewiele przetrwało, dobrze zachowane obiekty chronione są w skansenach.

Obiekty architektury ludowej: dwór ryglowy w Salinie; zabytkowa zabudowa Brzeźna Szlacheckiego i Swołowa; kapliczki kalwarii w Wielu; skanseny w Sominach, Nadolu, Klukach, karczma i gospoda w Nowym Jasńcu oraz Wdzydzach Kiszewskich.

Lokacja miast i wsi

Większość miast powstała na miejscu dużych, przygodowych osad słowiańskich. Tczew otrzymał przywilej lokacyjny na prawie niemieckim w 1260 r., w tym też okresie i na tym samym prawie lokowano Gdańsk. Z dużym prawdopodobieństwem pełnoprawnymi miastami były w drugiej połowie XIII w. także Świecie i Słupsk. Krzyżacy zajmując stopniowo Pomorze, zmieniali lokacje na prawo chełmińskie, bądź przy istniejących już osadach zakładali miasta na nowo. Pierwszym założonym przez nich miastem był Gniew (1298) zaś w XIV w. lokację otrzymały kolejne: Świecie, Tuchola, Starogard Gdański, Puck, Lębork, Skarszewy, Nowe, Kościerzyna. Wcześniej, bo w 1310 r. przywileje miejskie otrzymał Słupsk, tyle że z rąk Brandenburczyków.

Regularność siatki ulic zakłócało czasem włącznie w obręb nowego miasta istniejącego grodu lub osady, co najlepiej widać w Tucholi, jednym z nielicznych miast o owalnym zarysie. Jedynie miasta zakładane na tzw. surowym korzeniu (na terenie pozbawionym wcześniejszego osadnictwa) charakteryzuje niezakłócony układ ulic, tak jak ma to miejsce w Wejherowie założonym w 1643 r. Jednakże Wejherowo, fundowane przez Jakuba Wejhera, powstało w zupełnie innych warunkach. Pozbawione ograniczeń w postaci murów obronnych, mogło bez przeszkód rozwijać się w kierunkach wytyczonych rozchodzącymi się z rynku ulicami.

Również w planach wsi wyróżnić można kilka typów wiążących się z układem zabudowy. Najczęściej występującą wsią, zarazem o najprostszym układzie, jest ulicówką, której zabudowania znajdują się po jednej stronie ulicy (czasem po dwóch), takie są: Objazda, Silno, Kościelna Jania. Rozbudowaną wersją ulicówki jest wielodrożnica, która powstała u zbiegu dróg, zabudowa rozprzestrzeniała się więc wzdłuż każdej z nich (Krokowa, Sierakowice). W okolicy, uchodzącej za ty7p dawnej wsi słowiańskiej, budynki otaczają kolisty plac lub staw (Swołowo, Subkowy). Pogranicze kultur słowiańskiej i germańskiej obfitowało we wsie w typie owalnicy, z zabudowaniami o układzie wrzeciona.

Budownictwo obronne

Z wczesnośredniowiecznych grodzisk przetrwały do dziś jedynie niewielkie pagórki. Średniowieczna architektura obronna zachowała się głównie w południowej części Pomorza. Gdy na pobrzeżu pozostałości fortyfikacji miejskich można odnaleźć w Słupsku i Lęborku, to na południu znaczne fragmenty umocnień przetrwały w Chojnicach, Świeciu, Nowym, Gniewie, Starogardzie, Skarszewach, Tczewie, Tucholi. Niemal wszystkie z zachowanych odcinków pochodzą z drugiej połowy XIV w. Typowe dla pomorskiej architektury wieże bramne stoją w Słupsku (Młyńska i Nowa) oraz w Chojnicach (Człuchowska).

Najstarszy z murowanych zamków Pomorza Gdańskiego zbudowali Krzyżacy w Tczewie w połowie XIII w. dla sprzymierzeńca, księcia Sambora. Pół wieku później, zdobywając miasto, zniszczyli je doszczętnie, tak że nie został kamień na kamieniu. Zakon wzmocnił Pomorze siecią zamków, ale poza Gniewem, murowane budowle zaczął wznosić dopiero w 1343 r., po pokoju kaliskim przyznającym mu prawo do zagrabionych ziem. Większość zamków miała znaczenie typowo administracyjne lub gospodarcze. Były to budowle niewielkie, jak w Gródku i Kościerzynie, na ogół ryglowe i otoczone palisadą, tak jak niezachowane zamki w Łebie i Mirachowie. Najpotężniejsze warownie powstały wzdłuż granic, w Człuchowie, Świeciu oraz Gniewie, i mimo licznych dewastacji oraz rozbiórek do dziś budzą podziw swym ogromem. Z dużych zamków jedynie tucholski uległ (poza dwiema piwnicami) całkowitej rozbiórce, w Nowym i Lęborku ocalał główny dom mieszkalny, po zamku kiszewskim przetrwało podzamcze. Pozostałości mniejszych obiektów można oglądać w Skarszewach, Nowym Jasińcu, a w Osieku, Sobowidzu i Gródku kryją się nędzne ostańce. Całkiem niezłe prezentuje się zamek książęcy w Słupsku, zbudowany na początku XVI w., a później przebudowany w duchu bardziej eleganckiego renesansu.

Siedziby miejskie i pańskie

W średniowiecznych miastach obok murów, zamku i fary musiał być także ratusz – siedziba rajców, sadu, wagi miejskiej i więzienia. Jedynym takim obiektem, wielokrotnie przebudowywanym, a w końcu regotyzowanym, jest ratusz w Gniewie, bowiem w XIX i na początku XX w. dawne, ciasne ratusze zastąpiono nowymi, o neogotyckich najczęściej formach. Mur z czerwonej cegły, wieże i wieżyczki oraz blankowanie podkreślały powagę władz miejskich i miasta. Najładniejsze z neogotyckich siedzib magistratu powstały w Słupsku, Lęborku, Świeciu, Chojnicach. Równie ciekawy, choć eklektyczny kształt posiada ratusz w Starogardzie Gdańskim (nie pełniący już tej roli) i w Tczewie, pierwotnie budowany na siedzibę starostwa. Skromniejszą wersją neogotyku, powszechną w połowie XIX w., był styl wiktoriański, w jakim powstały siedziby magistratu w Kościerzynie, Koronowie i Pucku.

Pałace i dwory polskiej szlachty oraz pruskich junkrów pochodzą w większości z czasów nowożytnych. Najstarszą rezydencją jest pałac w Krokowej. W obecnym kształcie budynek pochodzi z XVIII w., choć w murach zawiera fragmenty XV- i XVII-wieczne. Z XVI w. pochodzi dwór w Żalnie, zwany przez współczesnych zamkiem. Pałac w Wolini powstał w XVIII w. na resztkach starszego zamku, równie stara jest największa z prywatnych rezydencji, w Karzniczce, z racji malowniczego położenia zwana Pałacem na Wodzie. Natomiast rezydencję w Wejherowie zaczęto budować u schyłku XVIII w., ale zakończono w połowie XIX.

Właśnie w XIX w. powstała największa liczba pałaców – reprezentują one niemal wszystkie style panujące w tych stuleciach. Panujący na początku wieku styl empire prezentuje rezydencja w Kopytkowie. Kolejną modą był klasycyzm, którymi najpiękniejszymi przykładami są rezydencje w Pelplinie (biskupia) i Małej Komorzy. Stosunkowo liczna jest grupa neogotycka z imponującym pałacem w Rzucewie (1840-1845), Celbowie (druga połowa XIX w.) i Rynkówce. Ostatnie ćwierćwiecze XIX w. przynosi spadek popularności form gotyckich, które przestano w Niemczech uważać za narodowe. Zwrócono się wówczas do innych stylów, łącząc je w eklektyczne formy. W tej samej budowli mogły występować obok siebie elementy renesansu, klasycyzmu, baroku, oraz budownictwa regionalnego (ryglowego). Architekci często sięgali do form renesansu włoskiego, od pewnego czasu obecnego w architekturze niemieckiej, oraz renesansu francuskiego i północnoeuropejskiego, pojawiających się wkrótce po zakończeniu wojny francusko-pruskiej. Dalekie echa architektury Włoch pobrzmiewają w neorenesansowym pałacu Wichertów w Starogardzie gdańskim. Elementy renesansu francuskiego zmieniły rezydencje w Damnicy, Nowej Wsi Rzeczej, Sucuminie i Jastrzebiu w urzekające, niemal disneyowskie obiekty.

Mniej zamożna szlachta zadawała się skromniejszymi dworami, na ogół o klasycznych fasadach, które można spotkać w co drugiej przyfolwarczej wsi. Dziś unikatowymi już budowlami są małe drewniane dwory, bo albo w XIX w. zastąpiono je murowanymi, albo też padły pastwą płomieni. Na Pomorzu do najstarszych należą liczące 200 lat dworki w Szteklinie i Gródku. Równą rzadkość stanowią dwory ryglowe, z których tylko dwa, w Salinie i Dąbrówce, zachowały się w bardzo dobrym stanie.

Architektura sakralna

Największe gotyckie kościoły zdobią miasta. Praktycznie każda fara Pomorza warta jest zobaczenia. Jedne świątynie jak słupska, chojnicka, tczewska, wyróżniają się monumentalną bryłą, inne – w Pucku, Skarszewach, Koronowie, Skórczu, Gniewie, Lęborku, Świeciu, posiadają proporcjonalne kształty. A są i takie fary jak w Starogardzie i Nowym, w których oko przyciąga nie wielkość, a detale w postaci gzymsów, laskowań i szczytów. Tyleż samo a niekiedy i więcej uwagi należy się średniowiecznym kościołom klasztornym. Bardzo duże i kształtne pocysterskie świątynie w Pelplinie i Koronowie śmiało można nazwać skarbankami, takie posiadają bogactwo wystroju. Znacznie mniejsze, o skromniejszym wystroju, chociaż także warte zobaczenia, są kościoły w Żukowie, należący ogień do norbertanek, w Żarnowcu, użytkowany wprawdzie przez cysterki, a następnie przez benedyktynki, wreszcie kościół Kartuzów w Kartuzach, o unikatowym dachu w kształcie trumny.

Renesans nie odcisnął wyraźnego śladu w budownictwie sakralnym Pomorza ale barok jest równie rozpowszechniony co gotyk. Wprawdzie nowych świątyń zbyt wiele nie ufundowano, za to nagminnie przebudowywano stare kościoły na barokową modłę (Koronowo, Kartuzy, Bobowo). Znowu w rankingu najładniejszych budowli przodują świątynie klasztorne w Świeciu, Chojnicach, Pogódkach, Zamartem. W latach 1649-1655 pośród malowniczych kaszubskich wzgórz w pobliżu Wejherowa wojewoda Jakub Wejher i opat Aleksander Kęsowski ufundowali kalwarię, na którą składało się 26 kaplic o barokowo-manierystycznych formach powiązanych bezpośrednio z miastem. Kalwaria Wejherowska, pomimo wielu przeróbek dokonanych w XVIII i XIX w. , stanowi dziś jedno z piękniejszych, obok Kalwarii Zebrzydowskiej , barokowych założeń pasyjnych w Polsce.

Kolejna faza budownictwa sakralnego na przełomie XIX i XX w. zaowocowała nawrotem wszystkich poprzednich nurtów sztuki. Największą uwagę przyciągają neogotyckie świątynie w Nowym i Lęborku oraz klasycyzujący kościół z kopułą w Jeleńcu. Wreszcie w latach 30-tych XX w., kiedy popularność zyskał modernizm, powstały potężne, intrygującego kształtu świątynie w Tucholi, Tczewie i Starogardzie Gdańskim.

Oddzielnym zagadnieniem jest wiejskie budownictwo sakralne. Znowu na tle Pomorza odznacza się Kociewie, przynajmniej część, poza Borami Tucholskimi. Nie ma tu wioski, którą by nie zdołał zabytkowy najczęściej średniowieczny kościół. Typowa świątynia wiejska była niewielką, ceglana i otynkowaną budowlą, o nawie i prezbiterium pozbawionych detalu architektonicznego, nierzadko z

masywną, obronną wieżą (Kościelna Jania, Bobowo). Budowle o takich formach powstały jeszcze w połowie XVII w. Wymienić można tylko dla przykładu kościółki w Starzynie lub w Stężycy. Podobnie jak w miastach, tak i na wsi wiek XIX pozostawił po sobie regotyzowane elewacje (np. Kościół na Helu – dzisiejsze muzeum) i wnętrza kościelne.

W pozostałych rejonach dominowało budownictwo ryglowe, szybciej niszczące od kamienno-ceglanego. Stosunkowo dużo ryglowych kościołów zachowało się na Pobrzeżu Słowińskim i na ziemi słupskiej. Są to niewielkie budowle na planie prostokąta z małym zamkniętym trójbocznie prezbiterium, albo i bez niego. Ich ściany pokrywa charakterystyczny dla tego typu budownictwa deseń ciemnych belek konstrukcyjnych i tynkowanego na biało wypełnienia pomiędzy nimi. W przeszłości przestrzenie międzybelkowe i stropy pokrywały ludowe polichromie, jednak w XIX w. większość usunięto lub zamalowano. Najlepiej zachowane świątynie tego typu stoją w Mechowie, Swołowie, Dąbrówce. Ciekawe rozwiązanie, niespotykane na tym terenie, przedstawia murowana, założona na planie koła XVIII-wieczna kaplica Matki Boskiej w Swarzewie.

Do zniszczenia wielu z tych malowniczych kościołów przyczynił się wiek XIX, kiedy chylące się ku ruinie, często zbyt małe świątynie zastępowano większymi, neogotyckimi budowlami. Niekiedy były one tak okazałe jak dwuwieżowy kościół w Krokowej z lat 1847-1850, czy nieco młodsze, w Osieku i Raciążu. Częściej wszakże zadowalano się przebudową i rozbudową takiej świątyni, dodając przede wszystkim dzwonnice zwieńczoną charakterystycznym spiczastym hełmem. Ten sam zabieg stosowano przy modernizacji kościołów murowanych. Unikat wśród wiejskich obiektów sakralnych stanowi kościółek w Szczodrowie, wzniesiony w konstrukcji zrębowej. Jest najstarszą i właściwie jedyną na Pomorzu drewnianą świątynią.

Budownictwo wiejskie

Do najbardziej charakterystycznych budowli w regionie należały zagrody gburkie. Zagrody, jakie dziś można już tylko oglądać w skansenach, ukształtowały się na przełomie XVII i XVIII w., choć nie jest wykluczone, że podobne istniały w wiekach wcześniejszych. Ich geneza nie została do końca wyjaśniona. Badania archeologiczne wykazały, że budowle ze słupami podtrzymującymi wysunięty dach lub pięterko (podcieniami) wznoszono na tym terenie w XII i XIII w., zresztą taki typ zabudowy był dosyć powszechny w Europie. Interesujące, że pewna grupa badaczy niemieckich postawiła tezę o słowińskim rodowodzie podcieni. Brak ich bowiem w ludowym budownictwie Skandynawii, a niemiecka nazwa podcieni ma być wiernym tłumaczeniem polskiej. Dla równowagi inni upierali się przy germańskim pochodzeniu.

Typową zagrodę tworzyły prostokątna ogrodzona działka z okazałą bramą, domem mieszkalnym, stodołą, oborą, owczarnią i szeregiem innych budynków gospodarczych. Najciekawszy element stanowiła drewniana chałupa budowana z belek łączonych na jaskółczy ogon, ustawiana zwykle ścianą szczytową do drogi. Największą jej ozdobą były podcienia umieszczane wzdłuż jednej ze ścian lub na narożu. Podcienia, które w chatach gburkich przyjęły formy arkad wspartych na drewnianych słupach, dawały cień w czasie upałów, a także umożliwiały prowadzenie drobnych prac gospodarczych podczas słaty.

Latarnie morskie

Jeszcze w końcu ubiegłego wieku krajobraz tej nadmorskiej krainy wzbogaciły wieże licznych wiatraków i latarni morskich. Dziś jedynie ceglane i kamienne mury latarni oparły się siłom przyrody i historii urozmaicając monotony nieco krajobraz. Obecnie można oglądać latarnie w Jarosławcu (z 1900 r.), na Rozewiu (jedną z 1875 r., drugą z 1921 r.) i na Helu (z 1942 r.).

Słowniczek architektoniczny

Absyda (apsyda) – otwarta do wnętrza dobudówka o planie półkolistym lub wielobocznym, kończąca prezbiterium, nawę, kaplicę lub dodana do ramienia transeptu.

Alkierz – pierwotnie małe pomieszczenie w narożu budynku, później również mała, wyodrębniona w bryle narożna dobudówka (zwłaszcza dworu szlacheckiego).

Ambit – w kościele obejście wokół prezbiterium.

Antependium (antepedium) – element zakrywający przednią część ołtarza; wykonywane z metalu, drewna lub tkaniny, zazwyczaj ozdobione scenami o treści ewangelicznej, symbolami chrześcijańskimi itp.

Antresola – niskie pomieszczenie mieszkalne lub użytkowe wydzielone z górnej części kondygnacji.

Apsyda – zob. absyda.

Arabeska – linearny ornament o motywach wici roślinnej.

Architrav – najniższa część belkowania, spoczywająca na kolumnach; także profilowane obramowanie drzwi i okien.

Arkada – łuk wsparty na filarach lub na kolumnach.

Atlant – podpora architektoniczna w kształcie figury męskiej (nawiązująca do mitycznej postaci Atlasa podtrzymującego sklepienie niebieskie), stosowana zamiast kolumn do podtrzymywania sklepienia lub belkowania.

Atyka – niska ścianka ponad gzymsem koronującym budynku, rozwiązywana jako balustrada, zasłona poddasza lub rząd sterczyn.

Babiniec – kruchta, przedsionek w kościele; miejsce, w którym przesiadywały żebraczki. Barbakan – kolistą budowlą obronna, wysunięta przed linię murów.

Basteja – półokrągła budowla obronna, wysunięta na zewnątrz linii umocnień.

Bastion – element fortyfikacji, wznoszony na załamaniach obwarowania twierdzy.

Baszta – element fortyfikacji stałych; rozmieszczano je w linii murów lub osłanianio nimi bramy.

Bazylika – kościół o nawie środkowej (głównej) wyższej od naw bocznych, oświetlonej oknami ponad ich poziomem.

Bęben – okrągła lub wieloboczna podstawa kopuły.

Bieg – nieprzerwany ciąg schodów.

Biforium – podwójne arkadowe okno przedzielone kolumną lub filarem, występujące w budowłach romańskich i gotyckich.

Blanki, blankowanie (krenelaż) – zębate wykończenie muru obronnego, baszty itp., kryjące od zewnątrz chodnik lub pomost dla broniących.

Blenda – wnęka w murze, zwykle w kształcie ostrołukowego okna lub arkady, stosowana w celach dekoracyjnych.

Boniowanie – dekoracyjne opracowanie elewacji budynku w formie profilowanych kamiennych ciosów o płaskiej lub wypukłej powierzchni; niekiedy w formie pasów (boniowanie pasowe).

Chór – w kościele klasztornym część przeznaczona dla zakonników; odpowiada na ogół prezbiterium w kościołach nieklasztornych.

Cios – kamień ozdobiony dla celów budowlanych.

Cokół – masywna podstawa kolumny, filaru, posągu itp. bądź naśladująca jego formę wyodrębniona podbudowa ściany, również pilastra.

Dach a) *czterospadowy* – o czterech pochyłych połaciach b) *krokwiowy* – skonstruowany z par pochyłych belek (krokwi), tworzących wraz z łączącą je dołem poziomą belką trójkątne więzary; c) *mansardowy* – dwu- lub czterospadowy o dwóch kondygnacjach wydzielonych gzymsem lub uskokiem (odmianą jest tzw. dach łamany (polski); d) *naczółkowy* – o szczytach ściętych z niewielkimi trójkątnymi połaciami; e) *namiotowy* – o kilku trójkątnych połaciach zbiegających się w jednym punkcie.

Deskowanie – zob. szalowanie.

Donżon – zob. stołp.

Empora – rodzaj galerii jedno- lub kilkukondygnacyjnej; w kościołach nad nawami bocznymi lub obejściami; charakterystyczna dla zborów ewangelickich.

Epitafium – dekoracyjna tablica ku czci zmarłego, wmurowana w ścianę kościoła; często obok tekstu umieszczano portret zmarłego lub scenę symboliczną.

Filar – masywna pionowa podpora, wolno stojąca lub wtopiona w ścianę.

Fronton (przyczółek, naczółek) – trójkątne, rzadziej półkoliste zwieńczenie fasady lub ryzalitu budynku, portalu, drzwi lub okna; jego pole wewnętrzne, często dekorowane, nosi nazwę tympanonu.

Fryz – poziomy pas ornamentalny.

Głowica – zob. kapitel.

Gzyms – poziomy profil wieńczący porządek architektoniczny (gzyms koronujący) bądź w ogóle budowlę, niekiedy również obiegający ściany dla zaakcentowania podziału na kondygnację (gzyms kordonowy).

Hełm – ozdobne zwieńczenie wieży (w formie ostrosłupa, stożka, cebulaste), kryte blachą, dachówką lub gontem.

Herma – czworoboczny słup zwężający się do dołu, zakończony głową lub popiersiem.

Historyzm – kierunek w architekturze występujący w XIX i na początku XX w., polegający na wiernym naśladowaniu minionych wielkich stylów w sztuce oraz na dowolnym łączeniu motywów z różnych stylów z tendencją do okazałości i przepychu.

Hurdycja – w średniowiecznych budowlach obronnych drewniana galeria u szczytu muru warownego, z którego rażono nieprzyjaciela.

Izbica – a) wielka drewniana skrzynia zwykle konstrukcji zrębowej, stosowana w budownictwie obronnym (wały drewniano-ziemne), mostowym itp.; b) w dzwonnicy drewnianej: górna nadwieszona kondygnacja z dzwonami.

Kapitel (głowica) – dekoracyjnie opracowany element wieńczący kolumnę lub pilaster.

Kariatyda – rzeźbiona figura kobieca służąca jako kolumna podtrzymująca belkowanie lub inny element architektoniczny.

Kartusz – dekoracyjne obramienie tarczy herbowej, tablicy inskrypcyjnej, płaskorzeźby, malowidła; motyw ornamentacyjny w kształcie ozdobnej tarczy z zawiniętymi brzegami.

Kaseton (skrzyniec) – wgłębione pole rzeźbione lub malowane na stropie, kopule czy sklepieniu, rozdzielone pasami, profilami lub żebrami.

Kasztel – warowny budynek mieszkalny, stanowiący główną część zamku.

Kolumna – podpora z okrągłym lub wielobocznym trzonem zwieńczonym głowicą i zwykle wspartym na wyodrębnionej bazie.

Konfesja – grób świętego połączony z ołtarzem.

Kościół a) *halowy* – o nawach równej wysokości ; b) *półhalowy* – o nawie głównej wyższej od bocznych, ale nie na tyle, by miała własne oświetlenie jak w bazylice; c) *salowy* – o prostokątnym jednoprzestrzennym wnętrzu, niepodzielonym na prezbiterium i nawę.

Krenelaż – zob. blanki

Kroksztyn – wspornik; niewielki element konstrukcyjny podtrzymujący nadwieszony człon architektoniczny.

Krypta – ciemna podziemna kaplica, początkowo do przechowywania relikwii, później również o przeznaczeniu grobowym.

Kurtyna – prosty odcinek muru lub wału obronnego między flankującymi go basztami, bastiejami lub bastionami.

Laskowanie – pionowy element podziału gotyckiego okna w postaci smukłych kamiennych prętów (lasek) o rozmaitych kształtach ich poprzecznego przekroju; stosowane także do rozczłonkowania elewacji na pola i jej zdobienia oraz w obramowaniach okien i drzwi.

Loggia – sklepione, wsparte na arkadach podcienie lub półotwarta galeria.

Lukarna – małe okienko w dachu, często w ozdobnym obramieniu.

Machikuły – ganek wieńczący budowlę obronną, lekko wysunięty na wspornikach, umożliwiający ostrzał w dół.

Maswerk – właściwa dla sztuki gotyckiej, wykonana w kamieniu lub cegle stylizowana geometryczna dekoracja otworów okiennych, balustrad, rozet itp.; podobne rozczłonkowanie wnęk lub płaszczyzn ścian; przybiera formy laskowań, kół, trój- i czteroliści, rybich pęcherzy.

Maszkaron – średniowieczny motyw dekoracyjny w formie ludzkiej lub zwierzęcej maski o groteskowo zdeformowanych rysach.

Mensa – zasadnicza część ołtarza w świątyniach katolickich; płyta kamienna oparta na podporach lub skrzyni.

Naczółek – zob. fronton.

Nawa – w kościele wyodrębniona przestrzennie część dla wiernych; *salowa* – duża prostokątna pojedyncza nawa.

Palatium – kamienny pałac książęcy z X i XI w.

Soboty – parterowe niskie podcienia oblegające z zewnątrz dawne kościoły drewniane na całym obwodzie lub jego części, stanowiące prowizoryczne schronienie dla uczestników pielgrzymek.

Stalle – zwykle drewniane trawy przeznaczone dla duchowieństwa, ustawione pod ścianami prezbiterium, często z wysokimi, dekorowanymi zapleckami.

Sterczyzna – w architekturze gotyckiej pionowa laska zwieńczona uproszczonym pinaklem.

Stiuk – masa plastyczna z gipsu, wapna i piasku, używana do wykonywania sztukaterii i wykładania ścian.

Stoła (donżon) – obronna wieża lub baszta, budowana wewnątrz zamku; skarbiec i ostatni punkt oporu.

Szalowanie (deskowanie) – obicie deskami jakiegoś elementu architektonicznego, w układzie pionowym lub poziomym.

Sygnaturka – wieżyczka nad prezbiterium lub skrzyżowaniem naw, mieszcząca mały dzwon o tej samej nazwie.

Szczyt – przedłużenie w górę ściany dla zakrycia trójkątnego otworu poddasza.

Szkieletowa konstrukcja drewniana – drewniany szkielet słupów i belek, ukośnie usztywniony, o przęsłach wypełnionych deskami, gliną lub cegłą.

Ślimacznica – zob. woluta.

Świetlik – oszklona konstrukcja dachowa do oświetlania pomieszczeń światłem naturalnym.

Tęcza – w kościele wielka arkada na granicy prezbiterium i nawy, zwykle z bogatą dekoracją; tęczowa belka – umocowana na filarach tęczy, często stoją na niej krucyfiks, figury Matki Boskiej i św. Jana.

Transept – w kościołach nawa poprzeczna, wstawiona między prezbiterium a nawę.

Tympanon – w arkadowym portalu półkolisty kamień nad prostokątnym wejściem; także bogato zdobione, wewnętrzne pole frontonu.

Ulicówka – najbardziej rozpowszechniony typ wsi o zabudowie rozciągniętej w dwóch zwartych rzędach po obu stronach drogi.

Wątek – sposób układania kamieni lub cegły w murze.

Wiatrak a) *koźlak* – najstarszy typ wiatraka, którego konstrukcja oparta jest na centralnym drewnianym słupie, osadzonym na skrzyżowanych belkach czyli koźle. Do koźla przymocowany jest drąg, dzięki któremu wiatrak może się obracać; b) *paltrak* – podobna konstrukcja, lecz poruszająca się na metalowych rolkach po szynie; c) *holenderski* – drewniany lub murowany, na stałym fundamencie, z ruchomą częścią górną, tzw. czapką.

Wimpegra – w architekturze gotyckiej dekoracyjny ażurowy trójkątny szczyt kamienny lub ceglany, profilowany, zdobiony żabkami i zwykle zwieńczony kwiatonem; występuje głównie w portalach.

Wirydarz – a) prostokątny lub kwadratowy wewnętrzny dziedziniec klasztorny z zielenią, studnią lub fontanną, otoczony arkadami; b) dawna nazwa małego ozdobnego ogrodu.

Woluta (ślimacznica) – element architektoniczny i motyw ornamentacyjny w kształcie zwoju lub spirali.

Wspornik – wysunięty z lica ściany, mniej lub bardziej ozdobny profilowany element podtrzymujący okap, sklepienie, posąg.

Wykus – bezpośrednio związany z wnętrzem, nadwieszony na zewnętrznej ścianie budynku, wieloboczny lub prostokątny występ z oknami i osobnym dachem.

Zaskrzywienie – w kościołach drewnianych opuszczenie stropu w bocznych partiach nawy.

Zrębowa konstrukcja – system budowy ścian drewnianych z poziomych bali, wiążących się w narożach.

Zwornik – kamień wstawiony w miejscu zbiegu żeber sklepiennych.

Żebro – profilowany element akcentujący linie przenikania się pól sklepiennych; żebra niekiedy zagęszczano dla uzyskania dekoracyjnego rysunku.

Przykładowe pytania egzaminacyjne

1. W jakim stylu został wzniesiony Partenon?
2. Proszę opisać panteon Rzymski.
3. Jak wyglądało mauzoleum w Halikarnosie?
4. Proszę wymienić charakterystyczne cechy architektury romańskiej.
5. Proszę opisać krakowski system konstrukcyjny i podać jego przykłady.

6. Proszę wymienić najważniejsze zabytki architektury renesansowej w Polsce.
7. Co to takiego wielki (kolosalny) porządek?
8. Na czym polega porządek „spiętrzony”?
9. Proszę wymienić główne nurty baroku i scharakteryzować je na wybranych przykładach.
10. Proszę znaleźć w encyklopedii nazwiska architektów, którzy rozpoczęli budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie, i tych, którzy ją zakończyli, i scharakteryzować ich twórczość.
11. Proszę wymienić i scharakteryzować fazy polskiego klasycyzmu
12. Jakie tendencje i nurty panowały w architekturze XIX wieku?
13. Czy w Krakowie, Łodzi, Bielsku-Białej mamy architekturę secesyjną? Proszę podać przykłady.
14. Czy potrafisz wyjaśnić różnicę między nurtem swojsko-narodowym a swojsko-regionalnym? Proszę podać przykłady.
15. Czym charakteryzują się nowoczesne kierunki architektury? Wymień je i opisz.